

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Lolland-Falsters Historiske Samfund

Årbog 2023

Lolland-Falsters Historiske Samfund

Årbog 2023 – 111. årgang

Redaktionsgruppe: Birthe Christiansen, Erik Mandrup-Poulsen, Birgitte Villadsen, Aksel Poulsen.

Tryk: dkPRINT, 4970 Rødby

©2023 Lolland-Falsters Historiske Samfund

For enkelte illustrationer i årbogen har det ikke været muligt at finde frem til den retmæssige indehaver af ophavsretten, Hvis Årbogen på denne måde har krænket ophavsretten, er det sket ufrivilligt og utilsigtet. Retmæssige krav i denne forbindelse vil blive honoreret som om der var indgået aftale i forvejen.

Forsidebilledet:

Blyantstegning af krocketbanen i haven (Blegdammen) til Riserup præstegård.

Blyantstegning Johan Buntzen Koch 1875.

Ophavsret: Lene Koch. Tegningen. har aldrig før været publiceret.

ISBN 9788791059223

Indholdsfortegnelse

Forord.....	4
<i>Thorkild Sandager Nissen</i> Vesterborg apotek.....	5
<i>Lene Koch</i> Riserup Præstegård og præstegårdshave igennem 100 år.	22
<i>Søren T. R. Mortensen</i> Møntfundene i Blans.....	64
<i>Nils Christensen Roland</i> Krenkerup gods og Radsted kirke i adelsvældens tid	71
<i>Birthe Gunhild Friis.</i> Danmarks første kvindelige præst: Johanne Andersen fra Falster.....	96
<i>Torsten Elsvor</i> Folketidende Fra kampskrift til moderne mediehus	125
<i>Birthe Christiansen</i> Bibliografi over lokalhistoriske udgivelser om Lolland-Falster-egnen i 2022	135
Person- og stedregister	142

Forord

Så er den 111. årgang af Lolland-Falsters historiske Samfunds Årbog: Årbog 2023 klar.

Som i tidligere årgange kommer vi også lidt rundt hele lokalområdet Lolland-Falster, såvel geografisk som emnemæssigt. Det er vores håb, at vi kan bibeholde de oprindelige tanker med årbogen: at formidle og fortælle historier fra hele området.

De 111 årgange af årbøgerne indeholder i virkeligheden en guldskat af historisk viden om og fra Lolland-Falster.

Årbog årgang 2023 håber vi igen lever op til det overordnede mål: At bevare og formidle noget af historien om og fra hele Lolland-Falster.

Årbogen i år indeholder lidt færre sider end normalt idet det har været nødvendigt at udskyde et par artikler til næste år. Det drejer sig bl.a. om en artikel om de arkæologiske fund i forbindelse med Femernbyggeriet og en artikel om Kattesundet i Nakskov.

Til gengæld har vi genoptaget afsnittet med omtale af materiale, der omhandler emner fra Lolland-Falster. Bestyrelsesmedlem Birthe Christiansen, der er uddannet bibliotekar, har fundet materialet frem.

Vi bibeholder den 2 spaltede opdeling, som mange har givet udtryk for, gør det lettere at læse.

Vi har fjernet bestyrelsesmedlemmernes mailadresser på nær undertegnede og formandens. Det er sket idet vi har oplevet en del junk-mail og forsøg på svindel. Den digitale verden med dens uheldige aktiviteter har også nået den ”gamle forening”.

Vi håber Årbogen 2023 lever op til læsernes forventninger Vi hører gerne kommentarer (ris og ros) til årbogen.

Skulle der være læsere, der har forslag til emner eller artikler hører vi ligeledes meget gerne om det. (Kontakt undertegnede eller send mail til akpo@outlook.dk).

På vegne af redaktionsgruppen
Aksel Poulsen

Hjorteapoteket i Vesterborg

Af Thorkild Sandager Nissen

Indvielsen af Byens Apotheke i Oplevelsescenter Nyvang, 28. maj 2022. Thorkild Sandager Nissens ses stående ved mikrofonen. Bemærk navneskiltet. Privatfoto.

Indledning ved Anne Birgitte Villadsen:

Det var en festdag i Oplevelsescenter Nyvang ved Holbæk lørdag den 28. maj 2022, da Nyvang, eller Andelslandsbyen, kunne fejre sit 30-års jubilæum, og "Byens Apotheke" blev åbnet.

Når det har interesse i Lolland-Falster Historiske Samfunds Årbog, er det fordi det meste af inventaret i "Byens Apotheke" stammer fra Hjorteapoteket i Vesterborg, der blev nedlagt i 1985.

Historien om Hjorteapoteket i Vesterborg er fortalt levende i et duplikeret hæfte, der blev trykt som et særtryk af en artikel i Farmaceutisk Tidende i oktober 1982 i anledning af apotekets 140-års jubilæum den 15. oktober 1982 med tekst af T. Skotte Hammer: "Hjorteapoteket i Vesterborg. Oplysninger, erindringer og forskellige træk om livet i Vesterborg Apotek.

Han fortæller om de apotekere, der har haft apoteket gennem årene, med mange anekdoter. Der er f.eks. den om Christian Johannes Aarestrup (hans farbror er digteren og lægen i Nysted Emil Aarestrup), som forpagtede Vesterborg Apotek fra 1875 til 1894¹:

”Engang var han (Aarestrup) til gilde et sted i Sydjylland, og da det trak ud på natten, lod han sin kusk Knud køre hjem ved midnatstid. Stemningen havde været høj, og Knud var ikke mere ædru end de andre kuske. I Dannemare veltede han vognen ved gadekæret, og da han omsider havde rejst den op, så han sig forgæves om efter apotekeren. Omsider kom der folk til, som så Knud rage i gadekæret med vognstangen. ”Han skal sgu være her,” mumlede Knud. Folk blev hurtigt klar over, at kusken var fuld, og de fik ham stablet op og sat i gang. Knud kørte hjem og lagde sig til at sove i en tom bås. Her vækkedes han af Aarestrup, der efter at have overnattet i gildehuset, kom hjem op af formiddagen. ”Hvad – har jeg ikke druknet Dem”, udbrød Knud.”

Et apotek var dengang en blandet landhandel. Apoteker Holm var medhjælper på Vesterborg Apotek omkring 1901. Han nedskrev senere sine erindringer, hvor han bl.a. fortæller, hvordan han dagen lang med stor pibe i munden ekspederede kolonialvarer, drak små bittere med kunderne og i øvrigt lod fiolen sør-

ge. Han beskriver apotekets indretning²:
”Kom man ind af butiksdøren til forretningen, stod man overfor en disk med en almindelig købmandsvægt, en bitterflaske og et par snapseglass, som ikke ofte blev vaskede. Under disken var en bønne med grøn sæbe og et brændevinsanker med hane, samt potte og pæglemål. Til højre for indgangen hang kobindsler, pakker med fynsk humle og et glasskab med cigarer og tobakker, dernæst et par bønner med margarine, svinefedt og ”amerikansk fedt” – en bomuldsolieemulsion, som brugtes til hjemmebagning. Bag disken var skuffer og kasser med almindelige koloniale varer og et romanker med hane. Der var også kasser med bajere.... Brændevinen var billig den gang (32 øre potten) og forbrugt stort.... Røgteren på Skelstofte drak en pot om dagen, undtagen den dag, lynet havde slået ham bevidstløs i marken – da måtte han have to pletter for at få svovlsmaget af munden. Til venstre for indgangen var en skranke ind til det lille apotek, hvor der ikke var meget at bestille udover de dage, da der var ordre fra lægerne i Horslunde, Stokkemærke samt Femø og Fejø.... Af og til måtte jeg jo lave nogle piller, og det kunne være generende nok, når man sad og lavede piller og en kunde kom og skulle have spegesild, som man så skulle ud i lagerrummet og fiske op ved halen.... Bag recepturen³ var kontoret, der tillige tjente til postlokale.”

Vesterborg Hjorte Apotek 1910-20 (postkort, parti fra Vesterborg). Foto: Højreby Lokalhistoriske Arkiv.

*Vesterborg Hjorte Apotek 1939.
Foto: Sylvester Jensen, Danmark set fra luften. Det Kgl. Bibliotek.*

Vesterborg Apotek blev oprettet den 15. oktober 1842. Den første apoteker var Carl Gustav Krenchel. Han havde apoteket i 32 år til sin død i 1874.

Den sidste apoteker blev Thorkild Sandager Nissen, der overtog apoteket 1. juni 1984. I marts 1985 blev det flyttet til Søllested, hvor det blev til ”Højreby Hjorte Apotek”.

I det følgende fortæller Thorkild Sandager Nissen om apotekets flytning og videre skæbne i form af en lettere bearbejdelse af den tale, som han holdt ved åbningen af ”Byens Apotek” i Nyvang, og som han kalder: Appendiks til T. Skotte Hammers ”Hjorteapoteket i Vesterborg”.

Som et særligt afsnit herefter fortæller Thorkild Nissen om, hvordan receptkuverter fortæller historie, inden apoteker Jens Ole Jacobsen runder af med et efterskrift om hvordan Vesterborg Apotek endte i Nyvang.

”Hjorteapoteket i Vesterborg”

Af Thorkild Sandager Nissen

Den smukke gamle apoteksbygning blev i 1968 registreret som bevaringsværdig bygning af daværende formand for Kulturmindefonden for Vestlolland, apoteker H. O. Strandgård, Ny-

bro apotek, Nakskov. Den prægtige apotekereg og den øvrige bevoksning blev beskrevet i ”Det grønne Højreby” af den følgende formand for Kulturmindefonden T. Skotte Hammer, Vesterborg og lokalhistorikeren J. Bek Petersen i 1977.

Min forgænger, apoteker Johan Erik Petersen, døde 6.oktober 1980. Apoteket blev drevet af boet indtil 1.maj 1981 med cand. pharm. Aase Bjørg Galster som bestyrer. Fra 1.maj 1981 overtog Apotekerfonden driften med provisor Lone Hilden, Maribo, som bestyrer indtil 1.september 1982, hvor Aase Galster vendte tilbage og var bestyrer indtil 31.maj 1984.

I forsommeren 1982 meddelte Sundhedsstyrelsen at Vesterborg apotek skulle lukke snarest. Straks da den meddelelse kom, tog borgmesterkontoret i Højreby kommune initiativ til et møde, hvor byrådet, en repræsentant fra personalet på Vesterborg apotek, læger og dyrlæger i Højreby og Ravnsborg kommuner, som blev serviceret fra Vesterborg apotek, samt amtsrådsmedlemmer valgt på Vestlolland. Her gjorde man indsigelse mod at nedlægge apoteket. Danmarks Apotekerforening udtalte, at man principielt fandt det forkert, at et geografisk område af omhandlede størrelse skulle være uden apotek, og pegede ud fra trafi-

kale og befolkningsmæssige forhold på, at apoteket som en mulig løsning placeredes i Søllested. Her tilbød kommunen at stille et nedlagt plejehjem til rådighed, dersom man fandt det egnet til formålet.

Inden lukningen blev effektueret, var der kommet en ny regering, der så på betydningen af at have et apotek, ligesom andre tillægsfunktioner også havde stor betydning for at reducere fraflytningen fra et lokalområde. Derfor blev der givet meddelelse om, at bevillingen til apoteket ville blive opslået engang i løbet af 1983.

Da jeg kørte som lægemiddelkonsulent for DAK-laboratoriet, Danmarks Apotekerforenings kontrollaboratorium, kom jeg en 3-5 gange om året på Vesterborg, idet jeg som delområde servicerede Storstrøms Amt. Min væsentligste opgave var at sælge ideen til lægerne om, at et lægemiddel ikke er korrekt ordineret, før det er korrekt anvendt/indtaget.

Første gang jeg kom på apoteket efter føromtalt møde med kommunen, viste man mig de tegninger, som de havde fået af kommunen over det nedlagte plejehjem. Personalet havde allerede gjort sig adskillige tanker om indflytning til det.

Omkring 1. august 1983 var jeg til et morgenmøde, og allerede under min fremlægning af mit indlæg fornemmede jeg en helt anden indstilling blandt personalet, end jeg havde mødt ved tidligere lejligheder. Næppe var mødet slut, inden jeg fik forklaringen, idet to af damerne kom hen til mig og spurgte, om det ikke var noget for mig at komme ned til dem. Det måtte jeg naturligvis hjem og tale med familien om.

15. september 1983 blev bevillingen til at drive Vesterborg apotek opslået ledigt. Jeg sendte ansøgningen til Sundhedsstyrelsen, stilet til Hendes Majestæt Dronningen, og 25. november 1983 blev jeg udnævnt til apoteker på Vesterborg. Som følge af, at jeg er kongeligt udnævnt, skulle jeg i audiens hos dronningen. Det skete i januar 1985.

Mandag 28. november 1983 havde jeg fået tid til et morgenmøde på Vesterborg apotek, idet jeg gerne ville hilse på dem alle som deres nye chef. Vi skyldte hinanden at få de tanker på bordet og drøftet, som vi hver for sig havde gjort os mht. fremtiden, og da den halve time var gået, endte jeg med at sige, at jeg forventede at se dem alle sammen den 1. juni 1984. Vi skulle have konfirmation i begyndelsen af maj, så jeg ville gerne have en lidt roligere start, fremfor at få mange opga-

ver såvel i Tåstrup som i Vesterborg på én gang.

Få dage senere kunne jeg få en samtale med borgmesteren i Højreby kommune. Han var godsejer på Pederstrup. Daglig kørte han forbi apoteket. Han indledte med at spørge, om apoteket skulle blive liggende. Hertil svarede jeg, at man allerede i 1880-90erne var begyndt at tale om, at apotekets placering var uhensigtsmæssig, idet der ikke boede så mange mennesker mere deromkring, end der gjorde tidligere. Så kom han med planerne om at sætte det gamle plejehjem i stand, så det kunne komme til at rumme både apotek, bibliotek og lokalhistorisk arkiv.

Dernæst var han interesseret i, om det fortsat kunne beholde navnet Vesterborg apotek. Her måtte jeg sige, at det tvivlede jeg på, idet man skulle ansøge sundhedsstyrelsen om at få et navn godkendt. Så spurgte han, om det skulle hedde Søllested apotek. Hertil måtte jeg oplyse ham om, at personalet klart havde sagt, at de ikke ville arbejde på et apotek, der reklamerede med, at det var et sølle sted, skønt navnet Søllested ikke har noget med dårlighed om at gøre, men kommer af mandsnavnet Sølver eller Sylver. Jeg kunne ikke oplyse, hvad det så skulle komme til at hedde. Det var noget, vi skulle have aftalt internt på apoteket.

Og så overtog jeg apoteket fredag 1. juni 1984. Grundlovsdagen om tirsdagen brugte jeg til at se papirer, visitatsberetninger og mange ting igennem. Dengang lukkede apotekerne kl. 12, så der var en dejlig ro dertil.

Ganske få dage efter at jeg havde overtaget apoteket, fik jeg en henvendelse fra museumsinspektøren på Pederstrup Hovedgård, hvor Reventlowfamilien havde haft sommerresidens, og både Christian Ditlev Frederik Reventlow og sønnen Christian Ditlev Reventlow havde haft stor betydning på egnen. C.D.F. var ham der ophævede stavnsbåndet i 1788, og jeg bilder mig ind, at C.D. havde haft en vis indflydelse på oprettelsen og bevillingen, idet han kom sammen med kong Christian den 8. Straks havde han tilbudt apoteker Krenchel en ejendom under godset, hvor apoteket blev placeret, og her lå det indtil marts 1985.

Museumsinspektøren kunne godt tænke sig, at apoteket blev bevaret, og han mente, at der var stærke bånd imellem Reventlow familien og apoteket. Derfor kom inventaret op på Pederstrup. Det viste sig imidlertid, at der var en servitut på museet, som sagde, at det kun måtte være noget, der havde direkte relation til Reventlowfamiliens liv og virke. Han havde heller ikke kunnet finde plads i hverken ridehuset eller i

hestestalden. Af den grund faldt forslaget udenfor, og efter godt et års forløb blev jeg bedt om at tage det tilbage, og finde et andet sted at opbevare det.

En henvendelse til Bang & Tegner resulterede i, at de kunne opbevare det i Odense, hvor det så stod til 2021, idet de ikke havde plads i Herlev. En stor TAK til Bang & Tegner, og senere Nomeco for den generøse opbevaring.⁴

Det var helt i personalets ånd, at inventaret blev bevaret, for selvom det var upraktisk at arbejde i ”det gamle stads”, havde det en stor veneration overfor ”deres inventar”. Derfor nænede jeg ikke at lade inventaret skrotte.

Derfor henvendte jeg mig til forkvinden for Fonden til bevarelse af gammelt dansk Apoteksinventar. Jeg havde næppe fået begyndt at fremlægge mit tilbud om inventaret på Vesterborg apotek, inden jeg blev hugget af med: ”Gammelt ragelse har vi nok af”, og det kunne jeg jo kun bekræfte, og ”at det har vi jo alle sammen”. Men på mit næste spørgsmål ”om hun kunne fortælle mig, hvor hun fandt et inventar, der havde fungeret uafbrudt i over 75 år, og måske over 140 år”, fik tonen en anden klang. Nu kunne vi tale sammen, og hun tilbød, at der ville komme en ned for at måle det op og gennemfotografere det. Dette skete i vinteren 1985, en dag, hvor jeg var til møde i

København. Dagen efter fortalte damerne, at han havde været meget omhyggelig og grundig.

En dag kom en landmand ind på apoteket og bød mig 5000 kr. for midterbordet. På mit spørgsmål, hvad så med resten? Det, sagde han, kunne blot slås i stykker og brændes. Jeg forklarede ham pænt, at det ikke var til salg, hvilket han tilsyneladende tog til efterretning.

2 gange mere blev jeg forespurgt, om jeg ville sælge det for 5000 kr., og hver gang forklarede jeg, at det ikke var til salg. Om det var tre forskellige, eller det var den samme mand, kan jeg ikke huske. Sidste gang overbød han imidlertid sig selv med 7.500 kr., men jeg forklarede igen pænt, at det ikke var til salg. *Denne gang gav han ikke op, så nu blev jeg budt 10.000 kr.*, for så mente han, at nu fik han bordet, for et sådant tilbud ville jeg ikke kunne afslå. Da det stadig var blankt afslag fra min side, stak han hovedet frem mod mig og så mig dybt ind i øjnene og sagde, at jeg havde da vist ikke forstand på penge. Hertil svarede jeg, at det var muligt, men at jeg ikke lå under for ussel mammon. Og så blev han sur.

Da han var ude, var der to af damerne, der havde overværet vores samtale. De roste mig for mit mod og mit gode svar, og de var glade for, at det blev

bevaret. I de mange år har jeg dog flere gange tænkt, om det var rigtigt at afslå hans tilbud. For 10.000 kr. havde da været rare at have til en god ferie. Dog jeg har ikke fortrudt, at det blev bevaret for eftertiden.

Og så har det stået i Odense i 35 år, og nu er det kommet til agt og værdighed her i Nyvang.

Da min yngste søn, Christian, i november 2021 gjorde mig opmærksom derpå, blev jeg meget overrasket og samtidig ked af, at man ikke havde rettet henvendelse til mig og fortalt mig om apotekets nye skæbne. Der var nok ingen, der troede, at den gamle apoteker efter så mange år endnu levede. Det gør jeg og endda i bedste velgående.

Højreby Hjorte Apotek:

Da Vesterborg apotek skulle flytte ind til Søllested stationsby, skulle det have et nyt navn. Damerne ville ikke arbejde på et sølle sted. På min forespørgsel foreslog de navnet: Højreby Hjorte Apotek. Jeg syntes, navnet var smukt og lidt nostalgisk, så jeg ansøgte om at få det registret. Der gik kun ganske få dage, inden jeg blev ringet op af en kontorchef i Sundhedsstyrelsen. Hun begyndte med at spørge, hvorfra navnet Højreby kom.

Jeg måtte forklare, at det var den gamle lokalitet, inden banen mellem Maribo og Nakskov kom i 1873, og

at stationen fik navn efter lokaliteten nær Søllested kirke, som ligger ca. 1 km nord for stationen. Her ligger også godset Søllestedgård, og stationen fik så navnet Søllested. Højreby kommune, bestående af de fire gamle kommuner: Halsted, Landet-Ryde, Søllested og Vesterborg kommuner opstod ved kommunesammenlægningen i 1970.

Så blev jeg belært om, at man ikke bruger kommunens navn i forbindelse med apotekets navn.

Jeg spurgte, om jeg måtte stille et spørgsmål, hvilket jeg fik lov til. Så ville jeg gerne have at vide, hvorfor Stoholm apotek, der fortsat ligger i Stoholm, men blev flyttet i 1977, fik navnet Fjends apotek. Svaret var, at det var noget andet.

Javel, sagde jeg, men så havde jeg et spørgsmål mere. Denne gang var det Gudumholm apotek, der i 1982 blev flyttet til Storvorde, som ligger i Sejlflod kommune, og apoteket fik navnet Sejlflod apotek, skønt det ligger ved siden af rådhuset i Storvorde. Jamen, det var også noget andet.

Da jeg så tredje gang spurgte om Store-Heddinge apotek, som fortsat ligger i Store-Heddinge, men ved kommunalreformen i 1970 fik det navnet Stevns apotek i Stevns kommune. Nu overgav hun sig med ordene: Jeg kan høre, at du er godt forberedt, som du plejer at være og er god til at argumentere, og så fik personalet deres vilje eller ønske

med navnet Højreby Hjorte Apotek.

der var udkommet i 1982.

Hermed havde jeg holdt min åbnings-
tale for Byens Apotek i Nyvang, hvor-
efter jeg overdrog Skotte Hammers
artikel om Hjorteapoteket i Vesterborg,

Skotte Hammer overdrog et eksemplar
med hans dedikation. Nu havde jeg til-
føjet min dedikation henvendt til den
ansvarlige for Byens apotek i Nyvang.

*Mit kære apotek fra Vesterborg,
i over 30 år har du voldt mig sorg.
Du var pakket ned og sov Tornerosesøvn,
men som tiden skred, er det nu blevet LØVN.*

*Nu er du som fugl Fønix genopstået,
og fine rammer i Nyvang du har fået.
Det håber jeg for dig til lykke vil blive,
og mange gæster gode minder vil give
om tiden, som var engang,
du fortælle vil i fremtiden lang.*

HELD og LYKKE.

Og jeg bliver med de bedste hilsener og tanker

Thorkild Nissen

Den sidst apoteker i Vesterborg.

*Hæftet er til evig og eje for den til hver en tid værende apoteker på Byens Apotek
i Nyvang.*

Navneskiltet. Foto Jens Ole Jakobsen.

Som gave har jeg det gamle skilt med navnet Vesterborg Apotek med en hvilende hjort mellem de to ord. Skiltet sad først over døren i den nye bygning⁵ 1847, hvor apoteket var i den vestlige ende. I forbindelse med indehaverskifte i 1904 flyttede apoteket til den østlige ende af bygningen i 1906, og her kom det også til at hænge over indgangsdøren.

Ved flytningen i 1985 tog vi skiltet med, og jeg fik en lokal kunstmaler til at restaurere det, og herefter hang det i officinet⁶ over døren ind til mit kontor, indtil jeg gik på pension.

Desuden et tidsbillede fra kort tid efter

flytningen i 1906, og sådan så det ud 9. marts 1985, hvor der var åbent for sidste gang. Jeg fik lavet en fotostat af billedet, som jeg havde hængende inde på mit kontor.

OG HERMED VAR VESTERBORG APOTEK ÅBNET SOM BYENS APOTEK I NYVANG VED HOLBÆK.

Receptkuverter fra Vesterborg apotek i perioden 1904-2001

Af Thorkild Sandager Nissen

I over 100 år har receptkuverter været noget, der skulle vise apotekets ansigt udad. Det viste apotekets image og var en slags visitkort.

Der kendes 9 kuverter fra Vesterborg apotek.

Den ældste er fra apoteker Bergs periode 1904-1919. Billedet viser apoteksbygningen, og da skiltet med den hvilende hjort er over indgangsdøren i den østlige ende af bygningen, er billedet tidligst fra 1905.

Receptkuvert med den hvilende hjort fra skiltet er fra perioden 1919-1947. (Thorkild S. Nissen).

Dateringen af det næste billede er ukendt, men her er den hvilende hjort fra skiltet kommet med. Kuverten må være fra perioden 1919-1947.

Receptkuverten med hjort i solopgang er fra apoteker P. Videriksens tid 1947-1956. (Thorkild S. Nissen).

De næste kuverter fra apoteker Videriksens tid. Han var apoteker på Vesterborg apotek 1947-1956.

De følgende kuvert er med det samme motiv, og den har sikkert været brugt af de to næste apotekere, idet det var den, man brugte, da jeg overtog Vesterborg i 1984, bortset fra, at nu havde man anført telefonnummeret 939310. Den kuvert blev brugt indtil 9.3.1985, hvorefter apoteket åbnede 11. marts 1985 i Søllested, under navnet Højreby Hjorte Apotek.

I 1976 ombyggede vi vores hus i Tåstrup. Der kom et husstandsomdelt blad, der hed "Vi med hus og have". Her var der næsten hver gang beskrevet en ombygning som arkitekt Ahlmann Dyrhagen havde foretaget. Derfor kontaktede vi ham. Mange gange var det meget utraditionelle planløsninger, han havde lavet. Over en kop kaffe talte vi

om, hvordan vi kunne tænke os, at en ombygning for os skulle være. Vi var begge meget begejstrede for hans planløsninger. De ting vi skitserede, fangede han, og efter et par dages forløb havde han udarbejdet et skitseforslag, som han forelagde for os. Det faldt helt i tråd med vores tanker og ønsker, så det var bare med at komme i gang.

Kort efter at vi var færdige, fik vi et opkald fra ham. Han fortalte, at hans gode ven billedhuggeren Harald Isenstein skulle flytte i en mindre lejlighed, og her var der ikke plads til en glasmosaik, som han nu havde givet ham, og dersom han ikke selv kunne finde plads til den, måtte han gerne give den til den klient, han syntes, der havde den rigtige plads og som han mente forstod at værdsatte motivet.

Receptkuvert med Hubertus-mosaikken er fra 1985. (Thorkild S. Nissen).

Mosaikken forestiller den vilde kriger og jæger Hubertus, der i påsken omkring år 740, var på jagt, og fik en

kronhjort jaget ud i et morads, hvor dyret ikke kunne komme videre. Da Hubertus skulle til at nedlægge dyret, kommer der et lysende kors imellem gevirene, og fra dyrets pande faldt der nødder ned på jorden. De spirede straks. Hvad hånden fra skyen betyder, er jeg ikke klar over, men det er måske tegnet, så han blev grebet af stor frygt og ydmyghed. Billeder viser den begivenhed, der efter sagnet fik ham til at angre sit tidligere liv og omvendte ham til et helligt, kristent liv. Hubertus endte sine dage som ærkebiskop i Liege i Belgien. Straks jeg fik bevillingen til Vesterborg besluttede min kone og jeg, at den skulle pryde vores første receptkuvert, og det forslag syntes damerne godt om.

Da jeg forsøgte at drive apoteket på en meget demokratisk facon, blev personalet bedt om at komme med ideer til nye receptkuverter. Da alle sejl på Vestlolland var sat til de store festligheder i 1988 i anledning af 200-året for Stavnsbåndets ophævelse, med C. D. F. Reventlow som formand for landbokommissionen, syntes de, at det var en god måde at markere jubilæet på, så jeg henvendte mig til museumsinspektøren på Pederstrupmuseet. Han havde i 1985 vist stor interesse for inventaret på Vesterborg, hvorfor det på hans initiativ blev bevaret. Da han hørte om mine planer og ønsker, var han fyr og flamme ved tanken om, at Reventlow

skulle pryde en receptkuvert, så der var ingen problemer mht. at låne billedet.

Receptkuvert med portræt af C.D.F. Reventlow blev brugt i 1988, hvor 200-året for stavnsbåndets ophævelse blev fejret. (Thorkild S. Nissen).

I oktober 1992 var det 150 år siden, at Vesterborg apotek var blevet oprettet, og i oktober 1842 var den første bevilling blevet givet. Da vi flyttede til Søllested, fik jeg lavet en fotostat med billedet af det gamle officin på Vesterborg. Den havde jeg hængende på mit kontor, og den blev derfor også doneret til fonden til bevarelse af gammelt dansk apoteksinventar. Damerne syntes vi skulle markere den runde dag med den nye kuvert. Det gjorde vi så ved at benytte billedet af apoteket, som det så ud efter flytningen fra den vestre til den østre ende af bygningen i 1906. På bagsiden af kuverten står:

I anledning af 150 års jubilæet i 1992 var motivet på receptkuverten et billede af det gamle inventar fra Vesterborg. (Thorkild S. Nissen).

Vesterborg apotek blev oprettet i foråret 1842. Den første kongelige bevilling blev givet 15. oktober 1842 til cand. pharm. C. G. Krenchel. Interiøret fra 1906 var uændret i brug til 9. marts 1985, hvor apoteket flyttede til Søllested. Inventaret blev skænket til fonden til bevarelse af gammelt dansk apoteksinventar af apoteker Thorkild Nissen.

Lokalhistorikeren Thorbjørn Skott-Hammer sagde i flere år, at han havde en formodning om, at inventaret var helt fra åbningen i 1842, og at man i 1905 blot havde flyttet det fra den ene vestlige ende af bygningen til den østlige ende, hvor det så stod til 9. marts 1985. Som han sagde, når man kigger på bygningen, er den helt symmetrisk, derfor ville der ikke være problemer i at flytte det til den anden ende.

Den sidste kuvert er fra 1996, hvor Femø håndkøbsudsalg blev overført fra Maribo til Højreby Hjorte Apotek, og viser det område, som blev forsynet fra Højreby Hjorte Apotek. Med forskellige farver kan man se, hvor apoteket lå, hvor der var apoteksudsalg, og hvor der var håndkøbsudsalg.

På receptkuverten fra 1996 ses et kort over området, der bliver forsynet fra Højreby Hjorte Apotek. (Thorkild S. Nissen).

Efterskrift: Vesterborg Apotek på oplevelsescentret Nyvang

Af Jens Ole Jakobsen

Vesterborg apotek blev nedlagt i 1985 og flyttet til Søllested, hvor det nye apotek fik navnet Højreby Hjorte Apotek.

Inventaret fra Vesterborg apotek blev sikret for eftertiden af apoteker Thorkild Nissen.

I starten blev inventaret opbevaret på Pederstrup, men kom efter nogle år til Bang & Tegner (senere Nomeco) i Odense. Her var inventaret opmagasineret indtil maj 2021.

Inventaret var i mellemtiden blevet overdraget til Dansk Farmacihistorisk Fond.

I 2019 opstod de første ideer til at lave et apotek i Nyvang og lokaler hertil

blev udpeget. Da der tidligere havde været kostald i lokalerne, så forestod et større ombygningsarbejde (pga. Corona blev Nyvang lukket og processen med apoteket sat i stå/forsinket).

Et år senere i 2020 blev der indgået et samarbejde mellem Nyvang og Dansk Farmacihistorisk Fond omkring indretning og udseende af det nye apotek. Dette for at sikre en korrekt historisk fortælling.

Lokalerne bliver opbygget i løbet af 2021 og i samme periode bliver inventaret bragt fra Odense til Nyvang. Inventaret bliver efter en grundig rengøring sat op i de nyindrettede lokaler. Inventaret opsættes svarende til den oprindelige placering i Vesterborg.

I løbet af 2021 modtager Nyvang en række donationer fra primært apotekere og privatpersoner, som gør at apoteket så småt kan vises frem for besøgende i Nyvang.

Den officielle indvielse af Nyvang Apotek var d. 28. maj 2022 og i invitationen kunne man læse:

Indvielse af Byens Apothek i Oplevelsescenter Nyvang, Holbæk d. 28. maj 2022

Oplevelsescenter Nyvang 30-års jubilæum er slået sammen med indvielsen af apoteket, så begge dele skal fejres og derfor inviteres du – se vedlagte invitation.

Apotheket i Oplevelsescenter Nyvang er skabt som et apotek have set ud i omkring 1940 og består af officin, laboratorium og defektur/kontor i alt ca. 90 m².

Officinet stammer oprindeligt fra Vesterborg apotek på Lolland, hvor apoteker Thorkild Nissen tog initiativ til at gemme det til eftertiden, og blev i 2021 doneret til Nyvang af Dansk Farmacihistorisk Fond (DFHF). Øvrigt inventar og udstyr er venligt doneret af forskellige apoteker og privatpersoner og suppleret med udlån fra DFHF.

Apotheket vil være ”et arbejdende værksted”, hvor man kan producere som i de gode gamle dage og dermed medvirke til refleksion over lægemiddelfremstillingen i teknologihistorisk perspektiv.

Apotheket vil drives af et frivilliglag, hvor der pt. er ca. 20 personer, alle med apoteksbaggrund.

Kom og mød kolleger samt genoplev det gamle apoteks håndværk.

De bedste hilsner

Mette Jensen

Dansk Farmacihistorisk Fond

Jens Ole Jakobsen

Tidligere apoteker,

Holbæk Elefant Apotek

*Det gamle inventar fra Vesterborg apotek (Se også billedet fra receptkuverten).
Foto Jens Ole Jakobsen.*

Om forfatteren:

Thorkild Sandager Nissen

Cand. pharm. 1964. Lægemiddelkonsulent for Dansk Apotekerforenings Kontrollaboratorium. Apoteker på Vesterborg Hjorte Apotek, senere Højreby Hjorte Apotek i Søllested.

Fik Højreby Turistkreds turismepris i 2022 som påskønnelse for at have gjort Vesterborg mere kendt, da hans gamle opmagasinerede inventar fra Vesterborg Apotek havnede på Oplevelsescenter Nyvang (Andelslandsbyen) ved Holbæk.

Noter

- ¹ Hjorteapoteket s. 8 ff.
- ² Hjorteapoteket s. 12 ff.
- ³ Receptur, fagudtryk for det sted i et apotek, hvor medicin tilberedes efter recept.
- ⁴ Lægemedelgrossistvirksomhed
- ⁵ Apoteket var oprindeligt en firlænget gård. Hovedbygningen, opført i 1847, står endnu, men de tre gamle længer i bindingsværk er væk nu.
- ⁶ Officin er et fagudtryk for det lokale i et apotek, hvor medicinen udleveres.

Litteratur

T. Skotte Hammer: Hjorteapoteket i Vesterborg. Oplysninger, erindringer og forskellige træk om livet i Vesterborg Apotek. – Særtryk af artikel i Farmaceutisk Tidende, oktober 1982, i anledning af apotekets 140-års jubilæum 15. oktober 1982 (Hjorteapoteket).

kryds og tværs. Udgivet af Lokalhistorisk Tidsskrift (uden årstal). – Vesterborg Apotek omtales på s. 38 f.

Dansk Farmacihistorisk Fond på <https://dfhf.dk>, set september 2023.

Samme: Det lollandske Schweiz på

Riserup Præstegård og præstegårdshave igennem 100 år.

Lene Koch

Riserup Præstegårdshave blev i 1800-tallet kaldt en af landets smukkeste. Den dannede ramme om en række præstefamiliers liv indtil præstegården blev revet ned og haven hugget om i 1883. Artiklen følger præstegårdens og havens historie gennem 100 år. Med udgangspunkt i udskiftningen i 1783 beskrives bygninger og haveanlæg. Ved brug af gamle matrikelkort, haveplaner, fotos og blyantstegninger får vi et indblik i hvorledes den engelske havestil vinder indpas og supplerer den gammel-franske havestil med en stemningsfuld landskabshave. Dette suppleres med barndomserindringer om hverdagslivet fra flere af de præstebørn der voksede op på gården. Samspillet mellem bygningshistorie, havehistorie og familieliv giver os et blik ind i "præstegården" som lokal samfundsinstitution og hjem for de mange præstebørn. Historien om Riserup Præstegård og dens have er en fortælling om en svunden hverdagskultur og om et præstegårdsliv, der ikke længere findes.

I det nordvestlige hjørne af Falster, i den nuværende Guldborgsund Kommune ligger Riserup, en lille flok huse, næppe nok til at blive kaldt en landsby. Her boede indtil 1883 sognepræsten for Nørre Vedby og Nørre Alslev sogne, som dengang udgjorde et pastorat. Præstegården lå syd for landevejen fra Kippinge til Nørre Alslev, vest for nabogården Lenesgave, tidligere Skomagergården, overfor landevejen til Nørre Vedby. Lige over for lå

fattiggården. Præstegården blev solgt i 1883, lagt ind under Lenesgave og er siden, sammen med den store have - efter sigende en af Falsters smukkeste - forsvundet fra jordens overflade. De lokale siger dog, at sten fra den nedbrudte præstegård blev brugt til at opføre en arbejderbolig på grunden.

Præsteembedet i Nørre Vedby-Nørre Alslev var dengang blandt rigets største. Man sagde at præsten i Riserup

tjente en rigsdaler i timen året rundt. I al fald blev alle riseruppræster siden reformationen siddende i embedet til deres død. Denne velstand var måske forklaringen på, at Odense biskopperne, når de i 1600tallet var på visitats i sognet, som regel boede hos præsten i Riserup. Ganske ofte kaldte de faktisk kirken Riserup Kirke.²

Med en husholdning, der skulle brødføde præst, præstekone, mange børn, husjomfru, huslærer og de mange tjenestefolk, var der ofte tale om en ikke helt lille bedrift. Pasning af mark og have og husholdning krævede et betydeligt folkehold. Ofte var fem-seks tjenestefolk registreret med adresse på gården, typisk røgter, avlskarl, gårdsdreng, kokkepige, husjomfru.³ Resten var lokal arbejdskraft, der anvendtes lejlighedsvis. Indtægterne fra jordbruget var den vigtigste del af præstens indtægt, dertil kom en del af tienden, det højtidsoffer, menigheden gav ved de tre store højtider - jul, påske og pinse - samt de accidenser, der blev ydet ved bryllupper, begravelser og andre kirkelige handlinger. Præstegården var en del af lønnen, idet præsten havde fuld rådighed over den og dens avl.

Præstens økonomiske forudsætninger for at skabe et hjem i Riserup var gode. Boligarealet er svært at bedømme, men der manglede ikke plads. I det kildemateriale, der har været til-

gængeligt, nævnes ud over køkken, bryggers, borgestue, dagligstue og spisestue også havestue, soveværelser, konfirmandstue, studerekammer ("faders stue"), gæstekamre, med mere.⁴

Selv om jordbruget dannede den materielle set afgørende ramme for præstegårdslivet, skal vægten her lægges på gården som bolig og haven som rekreativt område for præsten og hans familie og dens sociale liv og som historisk foranderligt æstetisk fænomen. Samspillet mellem bygningshistorie, havehistorie og familieliv giver os et blik ind i "præstegården" som lokal samsfundsinstitution og hjem for de mange præstebørn. Sidst men ikke mindst er historien om Riserup Præstegård og dens have en fortælling om en svunden hverdagskultur og om et præstegårdsliv, der ikke længere findes.

Falster var fra slutningen af 1700-tallet, måske pga. af det milde klima, måske pga. de relativt fede kald, et hotspot for velstillede, haveglade præster, der anlagde store, romantiske, engelske "stemningshaver". Moseby og Horbelev er kendte eksempler på præstegårde med store smukke haver, der har overlevet eftertidens reduktioner af præstegårdsjordenes omfang.⁵

I Moseby holdt først pastor Henrik Christian Biering til (indtil 1804) og senere den kendte præst og botaniker

Jens Hansen Smidth (indtil 1847). I Horbelev var det pastor Hans Peter Koch, der omkring 1800 anlagde en stor have og senere hans søn, konsistorialråd Hans Christoffer Elers Koch, der udvidede den betydeligt.⁷

Præstegårdshaverne i Moseby, Horbelev og Torkilstrup er beskrevet flere steder i kultur- og havebrugslitteraturen, ikke blot pga. deres land- og havebrugsmæssige værdi, men også fordi de ofte besøgte af personer fra datidens kulturelle elite som Ingemann, Grundtvig og familien Heiberg.⁸

Riserup præstegård og -have er derimod kun ganske sporadisk omtalt i litteraturen til trods for at denne præste-

gård også husede kyndige præster og kunne prale af en stor engelsk have. Der er imidlertid bevaret et stort og relativt ukendt kildemateriale, især fra den anden halvdel af 1800tallet, om gårdens og havens herligheder, ofte set fra børnehøjde. Dette materiale giver os en mulighed for at få et ganske detaljeret indtryk af livet i præstegården og dens have inden ødelæggelsen. Ved brug af matrikelkort, kirkebøger, haveplaner, tegninger og ikke mindst barndomserindringer fra præstegårdens tidligere beboere, fremlægges her en skitse over gårdens og havens historiske udvikling og det liv, der blev levet der.

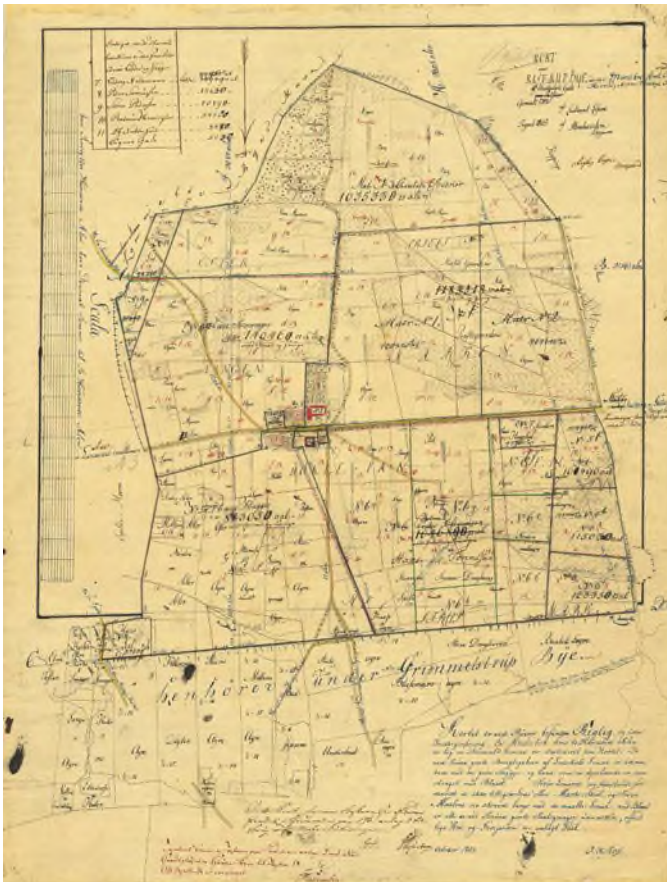
Videnskabernes Selskabs kort fra 1772 – før udskiftningen.

Udskiftningen

Ved 1700tallets slutning var store dele af det danske agerland blevet udskiftet, det gjaldt også landets præstegårdsjorde.⁹ Riserup var ingen undtagelse.

Riserup var oprindelig krongods som det meste af Falster. Det første kort efter udskiftningen var tegnet i 1783. Det viser en firelænget præstegård,

præstegårdens mark og den have, der omgav selve præstegården. Kortet viser et stort markstykke vest for præstegården (matrikel nr. 1 og 2), der var resultatet af en for præsteembedet fordelagtig udskiftning og samling af præstens mange mindre jordlodder, foretaget i 1781.

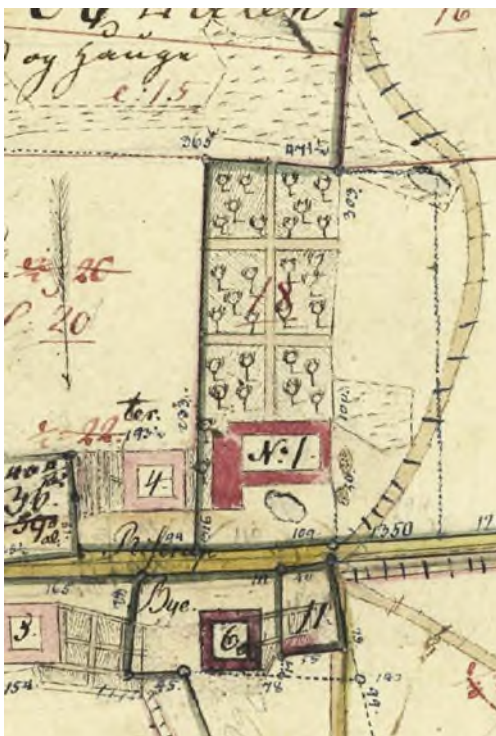

”Kort over Riserup Bye” – et såkaldt Original 1-matrikelkort, udfærdiget i forbindelse med udskiftningen. Opmålt i 1783, tegnet i 1805. På de enkelte matrikler er arealet angivet i kvadratalen. Kortet er sydvendt.

På matrikelkortet er arealerne på præstegårdens to matrikler, nr. 1 og 2 angivet i kvadratalen. Matr.1 720.880 kvadratalen, svarende til godt 51 tdr. land, og matr.2 464.640 kvadratalen, svarende til godt 33 tdr. land, i alt altså ca. 84 tønder land. Sammenlignet med de andre jordstykker i Riserup er præstegårdsjorden tydeligvis den største, om end ikke meget større end andre præstegårde på egnen. I protokollen anføres som kommentar: *"En samlet Lod vesten for Byen, tilgrænsende Præstegaarden og Haven. I Forening med denne Lod bruges noget til uprivilegeret Hartkorn [skattepligtig] hørende Mensaljord (jord tilhørende præsteembedet), anført under Matriculus Nummer 2."*¹⁰ Kortet viser også det, vi må antage var den oprindelige haveplan, som viser en have på ca. 2,5 tønder land inddelt i kvadrater, optegnet med 4-5 træer i hvert felt. Endelig viser kortet den firlængede gård, der lå tæt ved Riserup Gade nord for haven. Som vi senere skal se, udvides og omlægges haven i begyndelsen af 1800tallet til at inkludere en stor landskabshave i engelsk stil.

Landbrug og havedyrkning efter udskiftningen.

De nye forhold omkring og efter udskiftningen udvikledes samtidig med nye tanker om, hvorledes landbrug og havedyrkning kunne forbedres. Øn-

Udsnit af ovenstående Matrikel Kort. Præstegården er matrikel nr. 1.

sket om at bidrage til, at de nye fritsatte bønder kunne dyrke jorden mere effektivt, førte til oprettelsen af Det Kongelige Danske Landhusholdnings-selskab, der publicerede en lang række værker om optimering af landbrugets dyrkningsmetoder. En redegørelse for dette ligger dog uden for denne artikels rammer.

Vigtigt er det, at det danske landskab med udskiftningen ændrede karakter. De udstrakte, sletteagtige marker, der blev drevet af bønder i fællesskab, begyndte at forsvinde. Ved udskift-

ningen blev hver bonde tildelt en lod, der blev en selvstændig dyrkningsenhed afgrænset af pilehegn og stengærder. Landskabet blev til et ”reguleret parklandskab Lavtydende selvgroede græsmarker og vildsomme overdrev blev forvandlet til lysende kornmarker. Også skovene blev lagt i tøjler. Fortidens åbne, uregelmæssige skove, hvor bøg, eg, ask, el, vilde frugttræer og hassel trivedes mellem hinanden, og hvor husdyr og mennesker gik ud og ind, forsvandt.”¹¹

Man kan spekulere på, hvilken betydning denne gradvise disciplinering af landskabet fik for den fremvoksende engelske havestil. Et faktum er det i al fald, at det danske landskab blev lagt i mere regulerede rammer, ikke kun på Falster, men over hele landet.

Flere haveforskere har forsøgt sig med at forklare overgangen fra stive barokhaver i den franske stil til den friere engelske havestil. Steen Eiler Rasmussen knytter overgangen sammen med enevældens afskaffelse. ”I Modsæt-

Det udskiftede land med pilehegn, mod syd. Udenfor Riserup Præstegårdshave. Blyantstegning af Johan Buntzen Koch.

ning til Enevældens Dyrkelse af Staten og Samfundets Enhed, blev Tidens engelske Ideal det frie Individets intime Samliv med Naturen, passivt modtagende og nydende dens Skønhed som Hyrden på Engen.”¹²

Det var naturligvis kun de mere velstående samfundslag som adel, rige borgere og altså i et vist omfang velhavende præster, der havde økonomisk mulighed for at dyrke dette særlige naturforhold, og anlæggelse af sådanne haver har fungeret som en social markør i lokalsamfundet.

I Riserup præstegårdshave er der dog ikke tale om en egentlig ”overgang” fra en havetype til en anden, men om at den ene føjes til og sameksisterer med den anden. De haveplansændringer, vi kan iagttage her, er nært forbundet med den nye samfundsorden efter landboreformerne og de ændringer, der sker i retten til og mulighederne for at udnytte jorden. For Riserups vedkommende blev haven udvidet mod vest til dobbelt størrelse efter, at udskiftningen havde fundet sted – faktisk var udskiftningen og placeringen af præstegårdens jorder lige op til præstegården en forudsætning for den betydelige udvidelse. Gårdens gamle nyttehave blev flyttet over til den ”nye” have og tættere på den nu samlede præstegårdsjord, men den ”gamle” have, der lå i direkte forlængelse af præstegårdens beboelsesdel konverte-

redes til engelsk landskabshave.

Ligesom samlingen af præstens landbrugsjord betød, at præsten forlod det gamle dyrkningsfællesskab, markerede præstens nye have en livsstil, der lå tættere på godsejernes, idet den fjernede sig fra de bondehaver, den førhen havde haft større lighed med. Den signalerede overskud, tid til livsnydelse, leg og lediggang. Fra præstegårdens havestue, der havde dør mod syd, fik man nu direkte udsigt til de svungne stiforløb og slyngede gange, der hele tiden skabte nye perspektiver og førte iagttageren eller den spadserende fra scene til scene, fra udsigt til udsigt. Denne have illuderede fredfyldt idyl med små overraskelser – en sti, en høj, en bro, en sø, en solnedgangslåge, hvorfra man kunne se ud over landskabet, men stadig et trygt og privat stemningsrum. Denne nye iscenesatte natur, der satte den individuelle havenyder i centrum, ”erstattede” den tidligere fælles og vildsomme natur, der lå uden for den indhegnede have.

Præsten som foregangsmand.

Sognepræsten var oftest en aktiv deltager i det lokale have- og landbrugsarbejde. Præstegårdene var sognets administrative, sociale og kulturelle centrum, og mange præster var foregangsmænd inden for landbrug og havebrug. Og præsterne var som sognets førende myndighedsperson ikke sjæl-

Ved Bents Høj. Blyantstegning af Johan Buntzen Koch 1876.

dent også vejledende, når det drejede sig om introduktion af nye afgrøder og effektive dyrkningsmetoder. Dels teoretisk ved publikation af skrifter, dels i praksis ved selv at sørge for, at dyrkningen af den ny-udskiftede præstegårdsjord fungerede forbilledligt, som mønsterbrug.

Det samme gjaldt havedyrkning. I sidste halvdel af 1700-tallet udgav flere præster, herunder falsterske, bøger om havedyrkning. Provst Philipp Ernst Lüders udgav i 1760 en "Kort Samta-

le mellem en Præst og en Landmand hvor udi den Materie om Hør, Potatis, Humle og Kløveravlens bliver afhandlet"¹³. Pastor Ivar Dam Just udgiver i 1774 en "Grundig og Fuldstændig Anvisning for Havevæsenet",¹⁴ Pastor Jakob Kofod Trojel og senere hans søn Thomas Trojel fra Nebbelunde publicerer skrifter om kartofler, humle og asparges.¹⁵

I Riserup agiterede pastor Henric Christopher Glahn for kartoflens udbredelse og publicerede desuden om de plag-

somme jordløpper, der ”aad Kaalen”.¹⁶ Horbelevpræsten Hans Christoffer Elers Koch udgav i 1839 Bondens Brevbog, en fiktiv brevveksling mellem to venner om, hvorledes kornvaliteten kunne forbedres ved brug af bedre dyrkningsmetoder.¹⁷ Dennes søn, Hans Peter Gyllembourg Koch, den sidste riseruppræst, var stærkt botanisk interesseret og publicerede i 1862 (med senere tillæg) et omfattende værk, der kortlagde Falsters vilde planter.¹⁸

Datidens præstegårdshaver var anlagt med henblik på selvforsyning. Det fik betydning for de planter, man dyrkede der.¹⁹ Kålhav, humlehave, frugthave og urtehave samt blomster i varierende omfang fandtes i de fleste haver, store som små.²⁰ Som mønsterhavedyrkere var det naturligt, at præsterne anlagde store haver. I 1850 var 50% af præstegårdshaverne over 1 td. land, et tal der 25 år senere var vokset til 75%.²¹

På Falster generelt, og i Riserup i særdeleshed, var mange præster ”rationallister”, der valgte at spille en aktiv rolle for udviklingen af land- og havebrug. De tilhørte, som Bjørn Kornerup skriver *”tidens liberale, gavnelystne præstetype, for hvem arbejdet for deres menigheds jordiske vel var mindst lige så vigtig en opgave som den mere åndelige side af præstegerningen.”*²² Uanset kirkeligt tilhørsforhold var det simpelthen nødvendigt, at landsby-

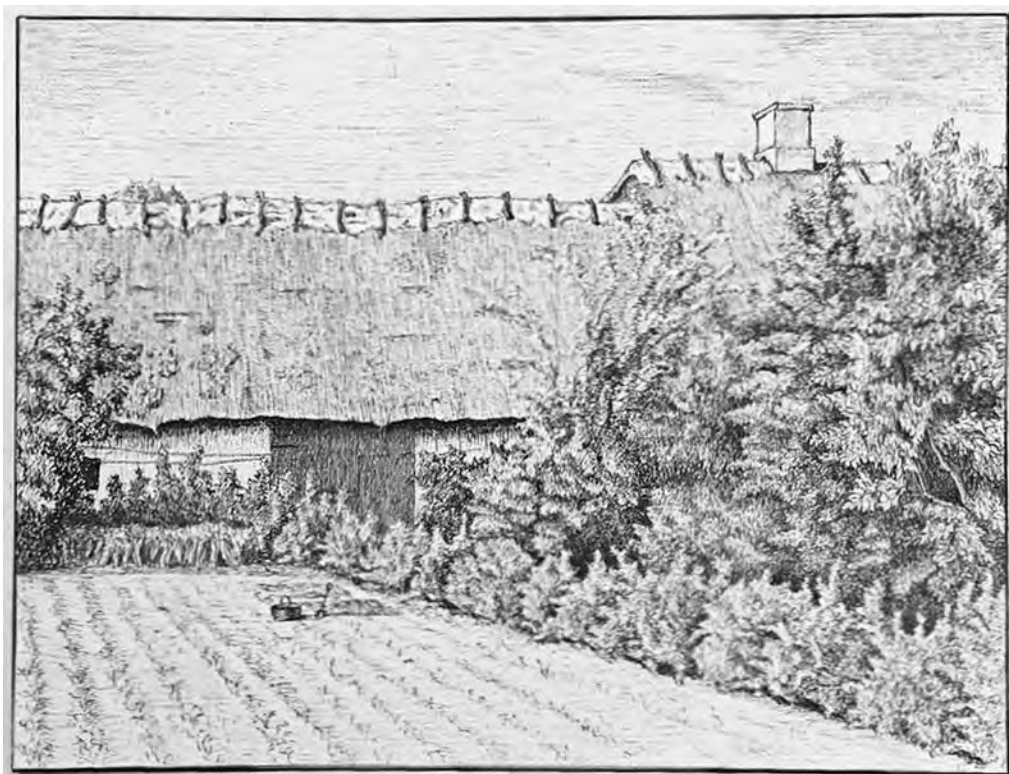
præsterne beskæftigede sig med have- og agerbrug både, fordi præsten ikke kunne leve af tiende alene, dels fordi det var hans pligt at være et godt eksempel for bønderne. Man mente, at præstegården egnede sig særlig godt som eksempel for bondestanden, da dens størrelse i højere grad end godsernes svarede til de ny-udskiftede bøndergårde.²³ At dette opdragelsesprojekt ikke altid var en let opgave i årene efter udskiftningen, fremgår af i al fald en af riseruppræsternes optegnelser, (se nedenfor om Ludvig Michael Lund)

Mansas haveplan.

Den ny interesse for havedyrkning skabte et marked, der lokkede havekyndige udlændige til Danmark.

En central skikkelse var den tyske slotsgartner, Johan Ludvig Mansa, der fik ansættelse ved forskellige godser. Hans »Have-Katekismus eller Grundregler for nyttig Have-Vexters Dyrkning i Danmark» fra 1787 blev en bibel for datidens havedyrkere – herunder præster og mere velstående bønder.²⁴

De tanker, der lå bag denne bog, der skulle tjene til uddannelse og opdragelse af bondehavens dyrkere, har måske været kendt af riseruppræsterne. Mansa var knyttet til Lolland-Falster, hvor han i 1765 - som 26årig - blev ansat som gartner på Fuglsang gods. I 1791 blev han gift med Louise Toxværd,

Køkkenhaven i Riserup Præstegård. Udenfor "Snedkerporten". Blyantstegning af Johan Buntzen Koch 1873.

datter af ejeren af Ludvigslund ved Ønslev på Falster, nogle få kilometer syd for Riserup.²⁵ Mansa formidlede også trenden henimod de mere landskabsagtige haver og udgav i 1798 endnu en bog, nemlig om den engelske have.²⁶ *"Mansas irregulære haveplaner med slyngede stier, bugtende søer og spredte plantepartier var tænkt som inspiration til at anlægge lysthaver i den engelske smag."*²⁷ Denne bog har utvivlsomt været riseruppræsterne til

inspiration, da tankerne om den engelske landskabshave slog rod.

I sin første bog anbefaler Mansa inddeling af køkkenhaven i "kvarterer", den model, som var anvendt i den tidlige riseruphave, som det ses på matrikelkortet fra 1783. Havens kvadrering kan også være et levn fra præreformatorisk klosterhavestil – her kan i al fald iagttages en fast længdeakse med vinkelrette tværakser – men udbredelsen af dette system er formentlig et senere

Den engelske Have. Blyantstegning af Johan Buntzen Koch 1873.

fænomen. ”Såning af urtefrø i rækker, med mellemrum og »efter snor«, synes at have været en ret sen invention” skriver etnologen Erik Poulsen, som hævder, at de kvadratiske bede først vandt indpas omkring slutningen af 1700-tallet. Poulsen fremhæver som eksempel ”Planen over urtehaven ved gården i Vedbysønder [nær Slagelse] viser fire kvadratiske bede adskilt ved en korsgang.

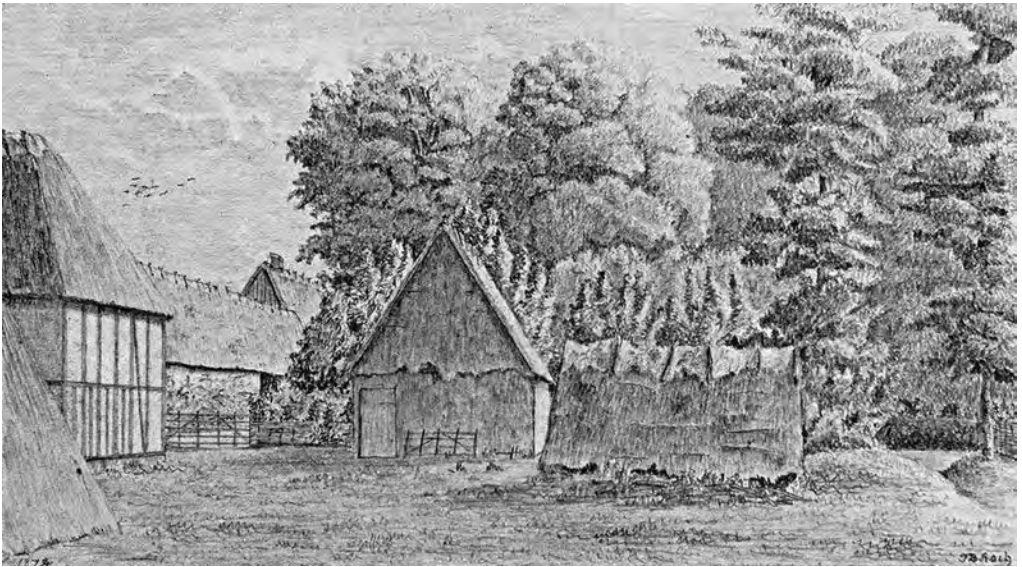
Dette system synes at have været en almindelig løsningsmodel for kålgård/ og eller urtehave” og blev også benyttet i flere andre falsterske præste-

gårdshaver. Formålet var at adskille de forskellige urter i haven samtidig med, at der skabtes gangbaner, der kunne betrædes, uden at planterne tog skade.²⁸ Matrikel 5 på originalkortet over Riserup Bye er også kvadreret, måske inspireret af præstens have.²⁹

Beboerne og deres virksomhed.

I de hundrede år fra udskiftningen 1783 til Riserup præstegårds nedrivning 1883 var den og dens have befolket af 5 sognepræster og deres familier.

1781-1804: Henric Christopher Glahn.

Fra Riserup Præstegård. Brændehusene. Den sorte Park. Øst. Blyantstegning, Johan Buntzen Koch 1873

1804-1831: Christopher Nyrop.

1832-1843: Ludvig Michael Lund.

1843-1860: Peter Andreas Heiberg-Jürgensen.

1860-1883: Hans Peter Gyllembourg Koch.

Glahns periode 1781-1804.

Henric Christopher Glahn havde, inden han kom til Riserup, opholdt sig på Grønland og i Norge.

I 1778 blev han kaldet til Nr. Vedby og Nørre Alslev og vendte herefter tilbage til Danmark.

Han blev professor i Grønlandsk Sprog ved Universitetet i København, og året efter udnævntes han til provst og flyttede til Nr. Vedby og Nr. Alslev

med præstebolig i Riserup.

Provsteembedet frasagde han sig dog, endnu inden han var tiltrådt. Grunden var en invaliditet, der var fremkaldt ved et kørselsuheld, som forårsagede en stiv arm. Provstetitlen beholdt Glahn dog.³⁰ *"I sit Embede en høit for-tjent, oplyst, from og virksom Mand, som man vel tør kalde pastor consum-matus [en fuldkommen præst]."*³¹

Ved folketællingen i 1787 boede præsten og hans kone, seks børn, samt seks tjenestefolk på gården.³² I en periode opholdt forfatteren St.Steensen Blicher sig i Riserup.³³

Om selve præstegårdens bygninger ved vi, at de i hele den her behandlede periode var i ganske dårlig forfatning

Præstegårdens sydøstlige hjørne. Maleri efter tegning af Emil Koch. Fra Glahns Familiebog. Uden år.

til stor gene for de skiftende præster, som for egen regning måtte istandsætte huset gang på gang.

Der var tale om en stråtekt bindingsværksgård af almindelig falstersk type, med fire sammenbyggede længer. Gården var dog så forsømt og utæt, at de fleste residerende præster klagede over dens rotte og museplage. Den firlængede gård rummede stuehus, stalde og lader mv. Stuehuset med opholdsstuer, havestue og soverum mod øst og syd. Mod nordøst køkken, spisekammer og borgestue. Lader og stalde mod nord. Mod vest skolestue, huggehus (brændeskur), jernkammer³⁴ og vognporte. På et tidspunkt byggedes en ekstra længe ud mod nord blandt andet med nye gæsteværelser.³⁵

Vi ved at Glahn indførte sjældne træer og blomster til sin have, og at han roses af sin anden eftermand Ludvig Michael Lund for ”den gode Udskift-

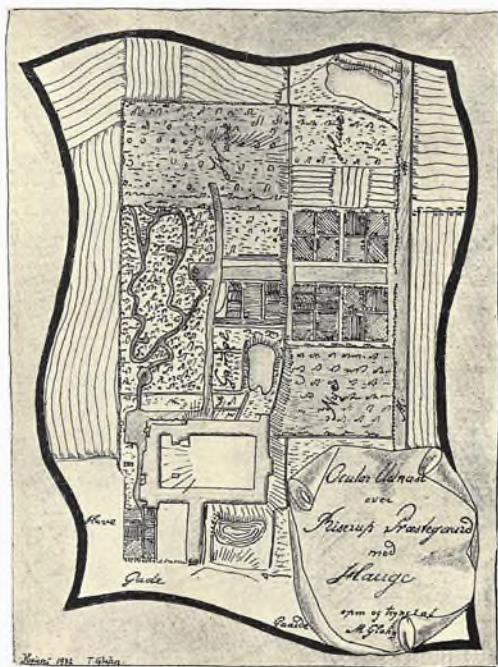
ning af Præstegårdens mark”,³⁶ en udskiftning, der som nævnt fandt sted umiddelbart efter Glahns tiltræden, nemlig i 1783. Glahn har således i forbindelse med udskiftningsforretningen formentlig talt for en jordfordeling, der var til præstens fordel, og præstegårdsjorden ligger da også smukt samlet, vest for gården.

På dette tidspunkt blev stort set alle de nødvendige produkter til beboernes hverdagsliv avlet på præstens egen mark. Hør og uld til beklædning og linned, fjer og dun til puder og dyner, korn til foder, øl og brændevin³⁷, kød, mælk, kartofler, grøntsager og frugt til husholdningen. Køer, heste og andre trækdyr holdtes i stalde og på mark, visse fisk kunne fanges i Foldeparken, en lille dam i haven.

Til gården hørte en pilehave, et nødvendigt produkt i udskiftningen tid, hvor det hidtil åbne fællesdyrkede landskab nu blev gennemtrukket af de billige pilehegn (undertiden stengærder), så hver bondes jord kunne dyrkes individuelt. Også nyttehaverne var omgivet af pilehegn for at hindre at høns, får og kvæg skulle forgribe sig på nyttehavernes vækster.

Vi kan benytte matrikelkortene til – i grove træk - at følge havens og gårdens udvikling.

På det første tilgængelige kort efter udskiftningen, optegnet i 1783, dvs. to år efter Glahns tiltræden, var haven

FRA EN STAMBOG TILHØRENDE FRU HELENE LÜTZEN, SVENDBORG

Glahns Ocular Udkast, ca. 1800. Nord er nedad. Glahns Familiebog.

lang og smal. Man kan forestille sig, at haven allerede er blevet anlagt af Glahns formand Isak Sidenius (tiltrådt 1751). Sidenius får denne karakteristisk af Wiberg: *"Dygtig, men streng; til sine Tider munter og spøgeful. De Fattiges Patron. Var at træffe i sit Kammer, undtagen naar han havde Tækkemænd, da han laa paa Taget, for at hjælpe dem; ligeledes morede det ham at fange Muus og stoppe Musehuller."*³⁸ Man kan vel konkludere, at gården allerede dengang var utæt, ofte

havde behov for tækning, og beboerne plaget af mus da han tog over.

Inden Glahns død, måske omkring 1800, har hans søn Marcus Glahn tegnet en haveplan, som han selv betegner som et *"Ocular Udkast."*³⁹ Sammenligner vi med den have, Glahn overtog i 1781, som vi kender fra 1783-kortet, er der tale om en radikalt forandret have. Ifølge det håndtegnede *"Ocular Udkast"* har Glahn ladet haven udvide med en *"ny"* del, idet et ganske stort felt af den udskiftede præstegårdsjord, der lå vest for den gamle have, er inddraget i haven. Ved denne lejlighed blev haven udvidet til det næsten dobbelte, og den samlede have er nu på omkring fem tønder land. Desuden er havens plan fuldstændig ændret.

Den gamle (kvadrerede) have er nu erstattet med et større træ- og buskbeplantet parti i engelsk stil med slyngede gange, mens den nye have er forsynet med kvadrerede felter med frugtbuske og nyttehaver i den ældre franske havestil.

Nyttehaven og den fornøjelige have bytter således plads i årene mellem 1783 og ca. 1800. I Riserup præstegårdshave ser begge stilarter nu ud til at leve fredeligt side om side. På kortet ses tre små damme, der overlever hele århundredet igennem. *Foldeparcken*, nord for gården, hvor karusserne holdt til og *Stens Vanding* på marken sydvest for haven, som anvendtes

til vanding af gårdens dyr. *Den sorte Park*⁴⁰ lå midt i haven, bag brændehusene. Herover gik en ”*temmelig høi Bro*” – et typisk træk i den engelske landskabshave.⁴¹

En mødding er ikke tydeligt markeret, men er formentlig placeret inden for det skraverede parti, der ligger nord for gården. Den aflange gennemgående øst-vestvendte græsplæne, der senere betegnes som ”Blegedammen”, er aftegnet på Glahns kort, måske fastlagt over en af de ældre snorlige gange mellem de oprindelige kvadreringer.⁴² De senere elmehække langs med blegedammen er ikke markerede og formentlig først plantet senere. Desuden er den forfaldne præstegård udvidet med en ny længe, der strækker sig mod nord ud til gaden.

Indkørsel og vognport er ikke helt lette at identificere, men vender formentlig mod vest, dvs. med indkørsel fra marken, ikke fra vejen.

Om alt dette har Glahn selv gjort noter i Nørre Alslevs kirkebog for 1798-1817, hvor han optegnede en række ”Mærkværdigheder” fra Nordfalster, især fra sine egne sogne. Det drejer sig om ”*vidtløftige Beskrivelser af Præstegaardens Bygningsforhold, Meddelelser om det til Gaarden knyttede Agerbrug og Havevæsen...*”⁴³

En af disse meddelelser vedrørte kartoffeldyrkning og -spisning. Da fru Glahn, der i øvrigt var barnebarn af

grønlandsmissionæren Hans Egede, ville indføre kartofler i præstegårdens husholdning, protesterede både karle og piger mod at spise den slags kreaturfoder. Men med list lykkedes det at få gjort folkene interesserede. Præstekonen lavede kartofler til eget spisebord og en smule bliver tilovers. Det bæres ud i køkkenet til en mundsmag til pigerne der, og helst når karlene sidder til bords. Alle skal så smage, og sådan blev man ved, til pigerne selv bad om at få kartofler, og det får de så endelig lov til. Er der så en enkelt, der ikke vil spise, gør de andre nar af tossen. Således lykkedes det den snedige fru Glahn at få gjort sine tjenestefolk begejstrede for kartofler.⁴⁴

Christoffer Nyrops periode 1804-1831.

Glahn efterfulgtes i 1804 af Christoffer Nyrop, der blev født 1752 i Norderhov (Norge). 1804 blev han kaldet til N. Vedby og N. Alslev Sogne, hvor han døde 1831.

Han var iflg. eftermanden Ludvig Michael Lunds opfattelse ikke meget interesseret i gårdens vedligeholdelse. Han var to gange gift og havde mange børn.⁴⁵

Hans anden kone, Elisa Heilman gjorde ”*Riserup Præstegaard til et godt og fornøjeligt Hjem, hvor Folk gjerne færdedes. Her lød ikke et, men flere Instrumenter, Harpens og Guitarens Toner ledsagede ofte Klaveret.*”⁴⁶ Om

børnene hed det *"Børnene bandtes ikke til Bøger og Lektier, de fik Lov til frit at færdes i Mark og Skov, med Hest og Bøsse."*⁴⁷

Nyrop var trods sine gode indtægter økonomisk belastet. Han havde hjulpet sine svagelige og udygtige svigersøner mere, end økonomien kunne klare, og dette er formentlig forklaringen på, at han ikke investerede i præstegårdens vedligeholdelse.⁴⁸ (Se nedenfor under Lunds periode). Noget har dens vedligeholdelse dog optaget ham, og et par overleverede breve fra far til sønnen Camillus giver et par snapshots af livet i præstegården: *"Vi har ogsaa i nogle Uger havt en Deel med den gle. Præstegaard, Tag, Vægge, Loft, Gavl, Bagerovn m. v. at bestille, som alt nyelig af Pr[ovst] Steenstrup er synet — og siden har vi havt og har med Vintermarkernes Pløying...."*⁴⁹

I et senere brev fortæller præsten til sin søn, at der er fisk i Foldeparken. *"Vi har faaet en Ruse og fik i Parken forleden 16 store Karusser, besynderlig nok ingen siden."* I september 1828 skriver han: *"Sidste Søndag helligholdtes i begge Menigheder Høstfest, og begge Kirker vare fulde."*⁵⁰

Fra Nyrops tid foreligger ikke nye kort. Til gengæld foreligger en meget detaljeret beskrivelse af både have, gård og bygninger, der giver os en fornemmelse af,⁵¹ hvordan gårdens fire længer er blevet anvendt.

Den yngste søn, den kendte instrumentmager Camillus Nyrop, voksede op her, og skriver i sin selvbiografi om gården og haven: *"I Virkeligheden var mit Fødested, Riserup Præstegaard, en styg gammel, halvt forfalden Gaard med et stort, yderst daarligt brolagt Gaardsrum ... Midten af Gaarden var i Reglen opfyldt med store, tykke, hjemskovede Kævler, som brugtes dels til Gavntømmer, dels efterhaanden til Brændsel ved Bagning. Bag ved denne Brændestabel laa to store Møddinger, som havde deres Basis flere Alen dybt i Jorden, de var adskilte ved en Stenbro, der dannede til den store Ladebygning, som laa parallel overfor Stuebygningen ... I Sidelængen mod Nord, som forenede nysnævnte store Ladebygning med Beboelselængen, var nærmest denne Køkken, Spisekammer, Borgestue, Bryggers med Bagerovn, Mælkekammer, og efter Indkørselsporten, som her gik gennem Længen, kom Hestestalden, Skæreløen, Ko-, Faare- og Svinestalden lige ud til Møddingen, saa at det var bekvemt at muge Stalden. I den tilsvarende Længe mod Syd var nærmest Beboelseshuset Faders Skolestue for Konfirmander og et saakaldt Jernkammer; derefter kom Huggehuset og for Resten Vognskure. Imellem Brønden og Stuehuset var Gaarden brolagt med smaa spidse og runde Sten, dog saaledes, at dette Gaardsrum var inddelt i parallellø-*

*bende Rækker af større Sten med et Par Alens Mellemrum; disse Stenrækker stod alle højere end den egentlige Brolægning til stor Gene for Kørslen ... Til Præstegaarden hørte en sjælden stor Have paa 10 Tønder Land. Den var inddelt i en Pilehave, der bestod af store amerikanske Pile med en Park, hvori Karusser, en dejlig stor Askeskov med mange skyggefulde og i alle mulige Retninger løbende Gange, og en Frugthave (kaldet Blegehaven), hvor der høstedes en stor Mængde udmærket Frugt. En 20 Alen bred og ca. 100 Alen lang Gang med en lige saa lang Græsplæne i Midten og med Spadseregange paa hver Side løb under store Almehække⁵² ret efter gammel fransk Stil fra Askeskoven til en bred Stakitport, der førte ud til Marken, og endnu er der at nævne en stor Køkkenhave, som stod under Moders specielle Opsigt...*⁵³

Her får vi en detaljeret beskrivelse, dels af præstegårdens ruminddeling i de første årtier af 1800tallet, dels af haveplanen og de vækster, der dyrkedes i haven. Sammenholder vi denne redegørelse med Ocularudkastet tyder det på, at det var Glahn, der anlagde den store engelske have.

Vi får også noget at vide om størrelsesforholdene. Hvordan haven, som på kortene ser ud til at være fordoblet siden 1783, dvs. i Glahns tid, efter Camillus Nyrops vurdering nu skulle være vokset til 10 tønder land er dog ufor-

ståeligt. Han medregner muligvis andre dele af præstegårdsjorden til "haven". Det, Camillus Nyrop kalder Blegehaven, er måske ikke det samme som den "lange Blegedam", som omtales senere, men snarere det amorfe parti, der ligger mod sydvest i ocularudkastet. For dette taler, at Stens vanding efter Camillus Nyrops udsagn ligger tæt ved, og at der var frugthave der. Præstegården var således på dette tidspunkt præget af tre forskellige stilarter: dels den Mansaske kvadrang af nyttehaven, dels den gamle franske barokstil (den senere blegedam) og endelig askeskoven, der var anlagt i den engelske stil med slyngede gange. I pilehaven med "amerikanske Pile" voksede formentlig den canadiske poppel kaldet landevejspoppel eller poppelpil.

Den kom til Danmark omkring 1775. Landhusholdningselskabet anbefalede den og sørgede for uddeling af stiklinger. Den brugtes til brændsel og ikke mindst til de risgærder, der satte mellem hegnenes træer, og som var blevet så vigtige efter udskiftningen.⁵⁴

Omgivelserne.

"Vejene var ufremkommelige og ofte plørede som "vælling"”, skriver Camillus Nyrop og fortsætter med en beskrivelse af, hvordan den lille sø (Stens Vanding) udenfor selve haven blev brugt til renselsesbad: "Naturligvis blev saavel Vogn som Heste efter

saadanne Ture i høj Grad tilsølede. Vi havde imidlertid en lige saa let som snild Maade at rense baade Dyr og Vogne paa, som det interesserede mig overmaade meget at være med til. Tæt uden for Blegehaven var der en meget stor Park⁵⁵, Stensvanding⁵⁶ [sic] kaldet, hvori Heste og Køer i Reglen blev vandede. Den var langagtig af Form, haard i Bunden med Nedkørsel og Opkørsel i begge Ender; Vandstanden var i Reglen ikke dybere, end at der til Nød kunde køres over den, men Vandet kunde ogsaa naa omtrent en halv Alen op i Fadingen paa vore to saakaldte Holstensvogne. Sæderne i disse blev ved disse Renselsesprocesser aftagne. Der var stor Fryd, naar vi om Sommeren helt afklædte lagde os paa Ryggen ned i Vognen og ventede paa Vandets Stigning, det var naturligvis lutter Latter og Lystighed, og Turene frem og tilbage blev jo en Del oftere, end Hjulenes Tvætning egentlig fordrede... ”⁵⁷

Trods de knubbede ord om den stygge, gamle forfaldne præstegård levnes ingen tvivl om, at dette sted var et paradys for de børn, der voksede op der. Det tyder også den følgende bemærkning på. Stens Vanding blev nemlig af den senere sognepræst Hans Peter Gyllembourgs Kochs børn, et halvt århundrede senere beskrevet som et biodiverst eldorado, der kan tjene som en nostalgisk påmindelse om det tab af arter, der er foregået med udtørringen af de gamle

Stens Vanding. Syd for haven. Blyantstegning af Johan Buntzen Koch 1876.

vandhuller. ”I Stens Vanding var der en stor Rigdom af Vanddyr: Karudser, Hundestjler, Frøer, Haletudser, Salamandre, Vandkalve, Damtæger, Rygsvømmere, Hvirvlere, Vandedderkopper, Hesteigler, Snegle, Vaarfluearver, Guldsmedelarver osv.”⁵⁸

Ludvig Michael Lunds periode 1832-1843.

Konsistorialråd Ludvig Michael Lund var født i 1771. Han kom fra et jysk sogn og var omkring 60 år, da han overtog embedet i Nørre Vedby-Nørre Alslev. Ingen af hans seks børn voksede op i Riserup.⁵⁹ Lund indførte som Glahn en række notater i kirkebogen, de såkaldte ”Mærkværdigheder”⁶⁰. ”Ligesom min Formands værdige Formand, Sal[ig] Professor Glahn, hvem

Præsterne i Nørre Vedby og Alslev skylde meget med Hensyn til de mange Beplantninger i Haven, som han har foranstaltet samlet saavel af Frugt som andre Træer, og den gode Udskiftning af Præstegaardens Mark m.m., har i denne Protokol indført Adskilligt, som det kunne interessere Eftermændene at vide, er jeg ogsaa sindet efterhaanden i den korte Tid jeg som en gammel Mand kan have at leve i, at indføre et og andet til Gavn for Eftermændene.” Hvad angår gårdens tilstand, bliver vi bekræftet i, at Nyrop ikke havde gjort den store indsats for at forbedre gårdens tilstand. ”*Min Formand, i øvrigt en from Mand, har ikke her i nogen Henseende beredet sin Eftermand et behageligt Ophold.*”⁶¹ ”*Her var da jeg kom her, ikke en Laas i hele Huset der kunne lukkes, saa man levede her som i Kong Frodes [Fredegod] Dage...*”⁶² Om præstegården får vi at vide, at han overtog den fra Nyrop i en ”*ussel Forfatning*”. ”*Lofter, Gulve, Vinduer, Dørre, Bjelker, Sparrer, alt er raaddent og forfalden. Min Formands Bestræbelser gik kun ud paa at holde den saaledes ved Lige, at den ej i hans Embedstid skulde falde ned. Den lignede en ægte Pharisæer, som udvortes er kalket, men indvortes fuld af al Raadenhed. Rotter og Muus løbe om i alle værelser, ordentlige Vinduer vare her kun i tre Værelser, for resten eenstige smaa Kahyt Vinduer, og det hele*

lignede en sand Røverborg. Taget var yderst forfaldent og det regner ned i alle Værelser, saa man end ej i Sengen kan ligge fri for Regndryp.”

Lund ofrede betydelige summer på at sætte gården i stand. I 1833 ofrede han fx over 700 Rigsdaler⁶³ på stuehusets istandsættelse og ytrede i den forbindelse, at han håbede hans eftermand ville påskønne hans indsats. Om resultatet tilføjede han: ”*Nu kan vi dog ligge tørt og er fri for Rotter, som spiste med os og logerede i vore Sengeforhen*”. Om havestuens istandsættelse oplyser han sarkastisk, at den nu er et ”*hyggeligt Opholdssted i Stedet for det forrige elendige Hul hvor Rotter og Muus i forrige Vinter vederquægede sig ved at æde græske og latinske samt andre bøger.*”⁶⁴

På generalstabskortet fra 1835 – dvs. 4 år efter Lunds tiltrædelse - fremtræder Riserup præstegårdshave mindre velorganiseret end hidtil. Haven har samme form og størrelse som på Ocularudkastet, men står signaturerne til troende, breder træer sig nu ind over den gamle køkkenhave og bekræfter Lunds egne notater om den problematiske tilstand, ejendommen befandt sig i, da han overtog den.

Endnu en af Lunds optegnelser giver indblik i hans situation, og i øvrigt også i de opgaver og problemer, der knyttede

Generalkvartermesterstabens kort over Kippinge mv. 1835. Præstegården til venstre forneden.

sig til præstens rolle som arbejdsgiver. [Jeg håber] ”at min Eftermand, naar han ellers forstaar sig paa Landbrug og er en billig Mand, skal faa Aarsag til at takke mig, og ikke sukke, som jeg maa over den uforsvarlige Behandling af Aulingen. Det vanskeligste er at faa gode Folk, thi den arbejdende Classe hører til de sletteste i Danmark, og de som komme fra Jylland hertil [som Lund selv gjorde], kunde ikke gjøre sig nogen Forestilling om deres Ladhed, Trodsighed, ødsle Levemaade og hele forvorpne Adfærd.”⁶⁵

I det hele var Lund meget utilfreds med de falsterske arbejdere, som han

– sammenlignet med de jyske - anså for dovne og ugudelige, og mente det ville gavne arbejdslyst og moral, om alle landbrugere blev selvejere.⁶⁶

Peter Andreas Heiberg- Jürgensens periode 1843-1860.

Heiberg-Jürgensen kom fra Sønder Kirkeby og blev efter Lunds ønske kaldet til Riserup efter dennes død.

Ved familiens indflytning i 1843 var der, trods Lunds indsats, yderligere behov for istandsættelse af præstegården.⁶⁷ Den Heiberg-Jürgensenske familie var ganske stor. Ved folketællingen 1850 omfattede husstanden 15

personer, præsten og hans kone Thomasine, deres fire børn, en lærerinde, en huslærer og syv tjenestefolk (blandt andet avlskarl, tækker, kokkepige og gård dreng). I 1855 ti personer, heraf fem tjenestefolk⁶⁸.

Også denne præst gennemførte forskellige bygningsforbedringer. Dels i 1846-47 efter en ildebrand (se nedenfor), dels i 1848-49, hvor stalden, laden og de to udhuse (måske de såkaldte brændehuse) blev renoveret⁶⁹ Vi børn havde ”stor Fornøielse af det Arbejde”. Både børnene og præsten krøb op ”på Husrygningen for at nyde den derfra virkelig meget smukke Udsigt”.⁷⁰ ”Vi kunne ikke alene se Sjælland men over Vaalse Vig til Småøerne Nord for Lolland”. Også et nyt hus ved siden af ”Porten” omtales hos Sofie Heiberg-Jürgensen. Dette hus, der ligger nordvest for gården, er aftegnet i Johan Buntzens haveplan fra 1873.⁷¹

Haveliv.

Præstens familie var blevet anbragt hos slægtninge i Horbelev præstegård, mens indflytningen fandt sted. Begejstringen var behersket, da de ankom:

”Hvad vi saae der, skulle just ikke virke opmuntrende, thi da hele Gaarden var under Reparation, var der alt andet end hyggeligt og Moder siger at vi alle græd, fordi der var saa fælt; men da vi saa næste Morgen kom ud i Haven, var Trøsten i rigt Maal til Stede

*for os thi den var meget stor og helt fuld af blomstrende Paaskeliljer og andre Foraarsblomster. Paaskeliljerne groede overalt, det var næsten som en hel gul Mark, sliig Herlighed havde vi aldrig drømt om.”*⁷³ Sådan skriver Heiberg-Jürgensens datter Sophie om sin barndoms præstegårdshave. Det er uoplyst, om egentlig blomsterdyrkning havde fundet sted inden familiens indflytning, men Sophie nævner, at der på grænsen til nabogården var forglemigej i mængder.” Men efter kort tid fik ”Moder” orden på haven. Den før omtalte Bents Høj, fik sit navn ”fordi vor Havemand Bengt havde lavet den paa egen Haand.”⁷⁴ Herefter blev haven, ”der ingenlunde var smuk da vi overtog den, forgroet og forsømt, med enkelte lige Gange [rester fra den kvadrerede have?] der ingen steder førte hen, og helt overgroet af Ukrudt, særlig af Paaskeliljer og Markagerillier ... en af de smukkeste om ikke den smukkeste Præstegaardshave på Falster.”⁷⁵

Sofies farmor, den gamle Lise Jürgensen, boede i perioder på gården: ”Utallige er de Aftener da den kjære Gamle enten sad paa den lille Høj i Enden af Haven ved Stens Vanding eller stod ved den Låge, der ved Enden af Blegdammen førte ud til Marken, hvorfra der var en temmelig vid Udsigt og med Uhret i Haanden opmærksomt spejdede efter det sidste Glimt af Solen. Naar hun saa kom ind i Stuen

kom Almanakken frem og Uhrene blev stillede.”⁷⁶

Ildebrand og jul.

Som antydet skulle det vise sig, at der var andre problemer forbundet med den gamle præstegård end rotter og mus, som de tidligere beboere havde klaget over.

Den stråttækte gamle gård var konstant truet af ildebrand, og Sofie Jürgensen giver en levende beskrivelse af katastrofen. Sofie lå syg en frostnat i december 1845 i forældrenes soveværelse da *”Loftet i Dagligstuen styrtede ned foran den aabentstaaende Sovekammerdør; Den Ildebrand jeg saa længe havde ventet var kommen. I Dagligstuen saa det akkurat ud som naar man tager Ilden og Gløderne ud af en opvarmet Bagerovn. Fader kastede mit Tøj hen til mig; Moder løb ind og kaldte paa mine Sødskende og Jomfru Lindholm, der laa i to Værelser bag Sovekammeret; dog havde hun først trukket voldsomt i Klokestrengen, der førte ned i Køkkenet, for at vække Pigerne. Fader gav sig strax til med alt det Vand, der fandtes i Sovekammeret at slukke det meste af Ilden paa Gulvet i Dagligstuen, og noget slukkede han ved at træde paa det, saa Saalerne i hans Morgensko blevet ganske opbrændte, derpaa ilede han ind i sit Værelse for at sammenpakke Kirkebøgerne, samt de offentlig og*

private Papirer og Penge der nødvendigt skulle reddes. Mens han var i Færd med det, var alle vi Børn blevet paaklædte, og samlede i hans Stue; der gav han os saa inden han forlod os Ordre om, hvorledes vi skulle forholde os. Faders Værelse laa i en Sidebygning med to Fag Vinduer til Haven og et til Gaarden ... hvorigennem vi altsaa kunne komme ud, uden at skulle passe den brændende Dagligstue ... I det Øjeblik vi saa Ilden slaa ud gennem Taget skulle vi forlade Præstegaarden og gennem Haven gaa over til vor Nabo Rasmus Skomager; men naar vi gik skulle vi tage alle Faders Papirer og Penge med; han stode trygt paa os, at vi omhyggeligt vilde redde alt ...”⁷⁷ Herefter følger en gribende beretning af, hvorledes piger og karle i intensivt samarbejde sammen med ”Fader” og Moder” bliver herre over ilden, der skyldtes den intensive fyring i det hårde frostvejr. Herefter blev gården atter opbygget, om end hverdagen var noget forandret.⁷⁸ *”Hele Vinteren efter Ildebranden levede vi i Spisestuen og da den var forholdsvis lille fik vi intet Juletræ det Aar.”⁷⁹*

Julen var ellers forbundet med en særlig gavmildhed. Trods branden, skriver Sophie Jürgensen, at de *”havde en meget fornøjelig Fattighus-Jul”*, og alle de ting børnene havde syet og strikket i årets løb blev givet til de fattige i Fattighuset, der jo lå lige overfor

præstegården.⁸⁰ En stue i Fattighuset blev overtaget af præstegårdsbørnene, ”oplyst med Helligtrekongers-Lys ... Æbler, Kager og Pebernødder bleve fordelt i Bunker til hvert Barn”, mens mødrene havde hentet sul, lys osv. til helligaftenen i præstegården.

Dette lille eksempel på de sociale skel i den lille landsby har ligheder med dem, vi kender fra Peters Jul (om end strikvarerne her var nye og ikke brugte!) og hvert år kørte præstegårdsbørnene ved juletid rundt i sognet med

klæder og strikvarer til sognets trængende.⁸¹

Indkørslen

Ingen af de tidlige kort angiver indkørslens placering. Camillus Nyrop oplyser, at den ligger mod nord, men Johan Buntzen Kochs haveplan fra 1873 (se nedenfor) markerer tydeligt en indkørsel fra vest. Det er altså sandsynligt, at indkørslen er blevet flyttet fra nord til vest i forbindelse med en af de mange ombygninger. Samtidig

Fra Riserup Præstegård. Indkørslen. Blyantstegning af Johan Buntzen Koch 1875

er møddingen formentlig, måske af hensyn til lugten (!), blevet flyttet fra gårdspladsen og placeret mod nord, uden for gården, men stadig i nær tilknytning til staldene.

Placeringen af indkørslen finder, som det ses på 1835 kortet, ikke længere sted direkte fra landevejen. Dette bekræftes af Sophie Heiberg-Jürgensen, der omtaler en *"Gang, der ad betydelig kortere Vej førte ud til Landevejen"* og som hun og *"Fader, som vi saa tit gjorde naar vore gode Venner forlode os"* benyttede for at kunne stå parat og vinke på landevejen når vognen endelig kom ud ad porten og dreje højre om til landevejen fra den ordinære indkørsel. Denne gang findes også på Glahns kort, og ligger mod nord og er muligvis den oprindelige indkørsel.

Hans Peter Gyllembourg Kochs periode 1860-83

I 1860 afløser Hans Peter Gyllembourg Koch sin svoger (og fætter) Peter Andreas Heiberg-Jürgensen som præst i Nr. Vedby.⁸³

Heiberg-Jürgensen var gift med Kochs søster Thomasine. Koch kom fra Sønder Kirkeby sogn lidt længere sydvest på Falster og afløste således svogeren for anden gang, idet denne havde haft samme embede i Sønder Kirkeby inden Koch trådte til. Koch holdt både husjomfru og kapellan og fik desuden mange børn.⁸⁴ Hans første kone Lene

Parelius fødte ham otte børn, hvoraf de fem levede til voksenalderen. Hans anden kone Karen, der var Lene Parelius søster, og som måske oprindeligt var kommet i huset for at passe sin søsters børn, fødte ham yderligere syv. Fem af disse børn har efterladt sig erindringer om barndommen i Rise-rup, der stiller haven og gården i et noget mere fordelagtigt lys end det, Camillus Nyrop så dem i.⁸⁵ Et af disse børn, den senere rektor ved Fredericia Latinskole Johan Buntzen Koch, har udført en række penne- og blyantstegninger af præstegården, stuerne, haven og markerne omkring dem. Det giver et ganske tydeligt billede af miljøets karakter, som det fremtrådte i de sidste år af gårdens levetid.

Med Johan Buntzens tegninger træder haven frem i fine detaljer. Vi har ovenikøbet fotos, der måske endnu mere end tegningerne, giver indtryk af havens væld. Peter Andreas Heiberg-Jürgensens næstældste datter, Hanne Jürgensen, blev gift med en fotograf, Carl Lütken, der har fanget Johan Buntzen Koch en sommerdag læsende lige uden for havestuen. Præget af den engelske havestil med store parktræer og snoede gange fortaber haven sig mod syd.

På dette tidspunkt er store dele af de gamle kvadreringer forsvundet, nyttehaven placeret i større bede, mens blegedammen er tydeligt afgrænset

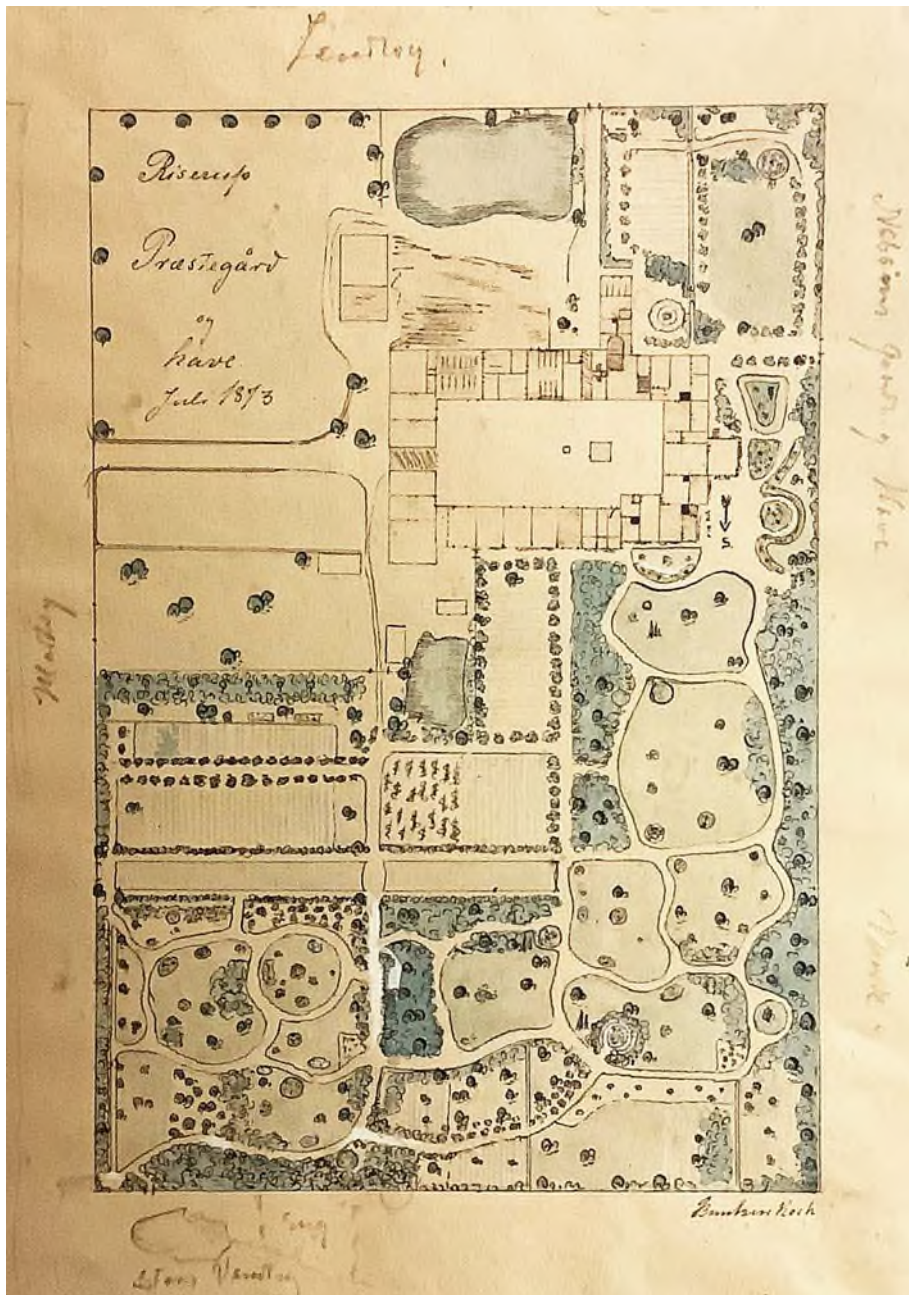

Johan Buntzen Koch læsende på østsiden af huset, med kig mod syd. Foto Carl Lütken ca. 1875.

af lange, brede hække. Dennes brede plæne blev af riserupbørnene brugt til krocketbane, en sport, der blev dyrket intensivt på de lokale præstegårde. Når familien fra Horbelev – hvor Hans Peter Gyllebourgs Kochs bror, Johan Buntzen Koch ("opkaldelser" op genbrug af navne var almindeligt i slægten Koch), var præst - kom på besøg med fætre og kusiner, blev der dystet. "*Krocket spillet på den lange Blegedam tog vel mest Tid og Dagen igennem klang*

Køllernes Slag gennem Haven. Vi drev det så vidt, at vor Dygtighed rygtedes ud i Landet, i al Fald sagde den Dreier i Nykjøbing hos hvem Kuglerne blev købt, at vi var bekendt for at være de dygtigste Spillere på Falster."⁸⁶

De kvadrerede partier lige nord og syd for den lange (krocket)plæne, der er markeret på Glahn-kortet, er forsvundet på Koch-kortet 70 år senere. Askeskoven, med de løbende, slyngede

Riserup Præstegaard og Have. Håndkoloreret tegning af Johan Buntzen Koch 1873.

Blegdammen som krocketbane. Set mod øst. Blyantstegning Johan Buntzen Koch, datering ulæselig. Omkring 1876.

gange, rummes formentlig i den store syd-vest-vendte del af haven, mens Den sorte Park med karusser er den lille sø i midten af Kochs haveplan.

Den er omgivet af træer nær de såkaldte Brændehuse (der ikke fandtes på Glahns kort, men formentlig er de småhuse, der senere opførtes i den "gamle" have. Indkørslen er markeret mod vest og den lille gang mod nord, som beskrevet af Sophie Heiberg-Jürgensen. Staldene fortsat mod nord, og stuehus mod syd, mod haven.

Placeringen af Bents høj er usikker,

mens Stens Vanding fortsat ses syd for haven. Kochs kort antyder en række andre bygninger og hans tegninger viser Brændehusene, Svinehuset og andre småbygninger.

Gård, mark og have

Kochs ældste søn Ludvig Koch, der senere blev præst i Brønshøj, har som flere af de andre af Kochs børn beskrevet sin barndoms præstegård. *"En Landsbypræstegaard var den Gang en stor Bedrift. Vi havde to Karle og en Røgter, tre Piger, og naar der var*

Blegdammen, set mod vest. Bagest solnedgangslågen. Foto Carl Lütken ca. 1875.

smaa Børn, og det var der altid, desuden en Barnepige. Men der skulde ogsaa brygges og bages, laves Smør og Ost, slagtes, og omtrent alle vore Klæder var af hjemmelavet Hvergarn eller af Faders egne Faars Uld. Hele Husholdningen førtes i den største Tarvelighed, og det kunde ogsaa nok behøves. Under disse Omstændigheder var det af største Betydning, at Avlingen blev godt passet. Men Fader var da ogsaa den Gang en dygtig Landmand, og Præstegaarden var vistnok den bedst drevne Gaard i Byen. Og-

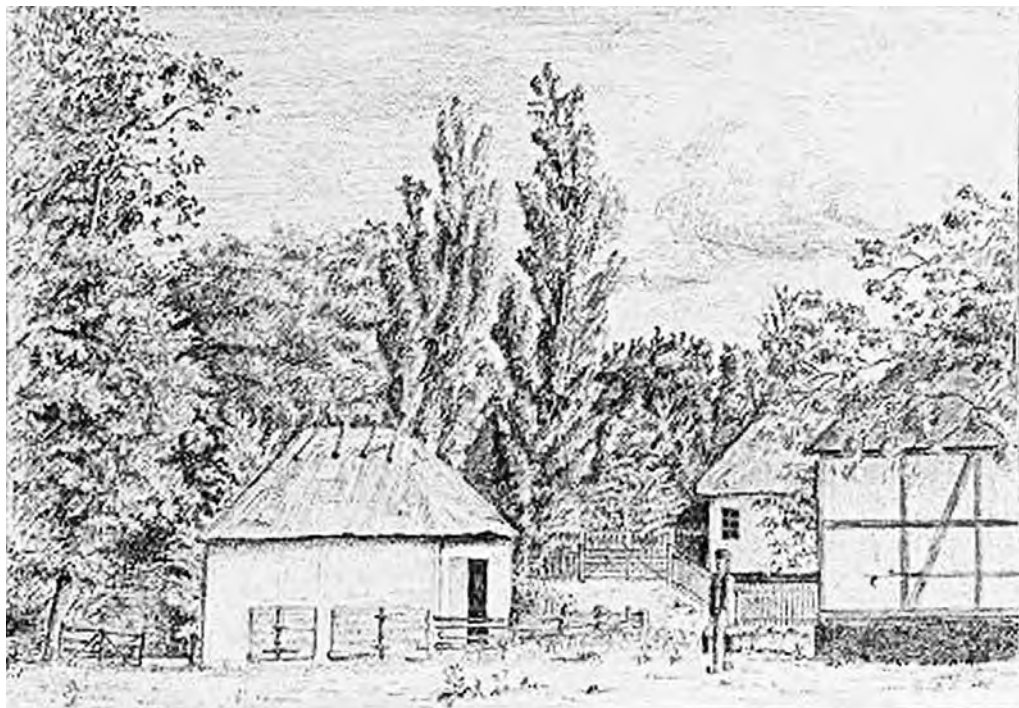
Præstegården set fra øst. Havestuen. Blyantstegning Johan Buntzen Koch 1875.

saa i Haven maatte vi tidlig arbejde. Jeg tror aldrig, jeg har kendt en bedre Frugthave. Espalieret bragte Ferskener og Abrikoser og Druer, og de fritstaaende Træer Kirsebær og Blommer af alle Slags, et stort Morbærtræ bar Frugt i lispundevis, og der var Æbler og Pærer af alle de bedste da kendte Sorter. Samtidig med Frugthøsten kom det store Fugletræk mod Syd. Jeg tror, at alle Skandinaviens Trækfugle lagde Vejen over Falster.”⁸⁷

En tilsvarende tone præger Kochs yngste datter Petrea Hertels beretning om barndommens have: *”Til Præstegaarden hørte en stor dejlig Have paa 3 Tdr. Land fuld af alle optænkelige Herligheder. Fader var ligesom hans Fader og Farfader en dygtig Have-mand, og hans Svoger og Formand i Embedet, Provst Heiberg-Jürgensen, eller mere hans Kone, Tante Sine, Faders yngste Søster⁸⁸, havde udvidet og forskønnet Haven, saa den var en af de smukkeste Præstegårdshaver på Falster. Den laa som en lille Skov i den ellers skovløse Egn og pyntede op i Landskabet...”⁸⁹. ”Havens Frugter var ikke det mindst tiltrækkende ... Stikkelsbær ... Kirsebær ... Æbler etc.” ... ”Jordbær ... Sommerpærer, Augustæbler, Gråpærer, Ribs, Solbær, Æbler der solgtes til Opkøbere og sendtes til Venner og Slægtninge.”⁹⁰ Til gården hørte et æsel, der bar mælk*

hjem fra marken og en ged, der gik i vænget, samt karusserne i Foldeparken.⁹¹ Også kat og hund hørte til på gården. Døde en hund fik den næste samme navn, nemlig Sagax.

Gårdens tilstand lod trods de mange forbedringer stadig ganske meget tilbage at ønske. Således beskriver Petrea Koch sin barndoms vilde lege. *”En Leg ... [var] den saakaldte Store og Lille Fandens Rejser. Store Fandens Rejser var en Tur hele Loftet rundt oppe paa Lofterne over Høststænger, Lader, Loer osv. Her var et særligt farligt Punkt, Porten hvorover der kun laa nogle løse Stænger, der var vanskelige at balancere paa. Det var heller ingen Spøg at passere over Loerne ved at vandre paa en Bjælke og holde sig fast i Tagspærene ... Runden ... begyndtes paa det saakaldt ”Skøre Loft”, der var saa råddent, at man risikerede at falde igennem det. Det skete ogsaa at Fætter Elers fra Hillesvig engang faldt igennem, men blev hængende i Armene og vi maatte ind i Andestien, hvor hans nederste Halvdel befandt sig i svævende Tilstand og fik ham trukket velbeholden ned i Andestien.”⁹² Fætter Elers far var skovrider på Lolland, præstens bror, og søn af den gamle præst i Horbelev, ligesom en anden bror, præsten i Horbelev på dette tidspunkt havde overtaget embedet der efter sin far, den gamle Hans Christoffer*

Fra Riserup Præstegaard, Svinehuset. Blyantstegning Johan Buntzen Koch 1873

Elers Koch. Hans Peter Gyllembourg Kochs afdøde koner stammede fra Nykøbing Falster, og slægten var således spredt over hele Lolland-Falster. Alle steder var der mange børn, og samlivet med fætre og kusiner gav anledning til stor og munter selskabelighed.

Gårdspladsen.

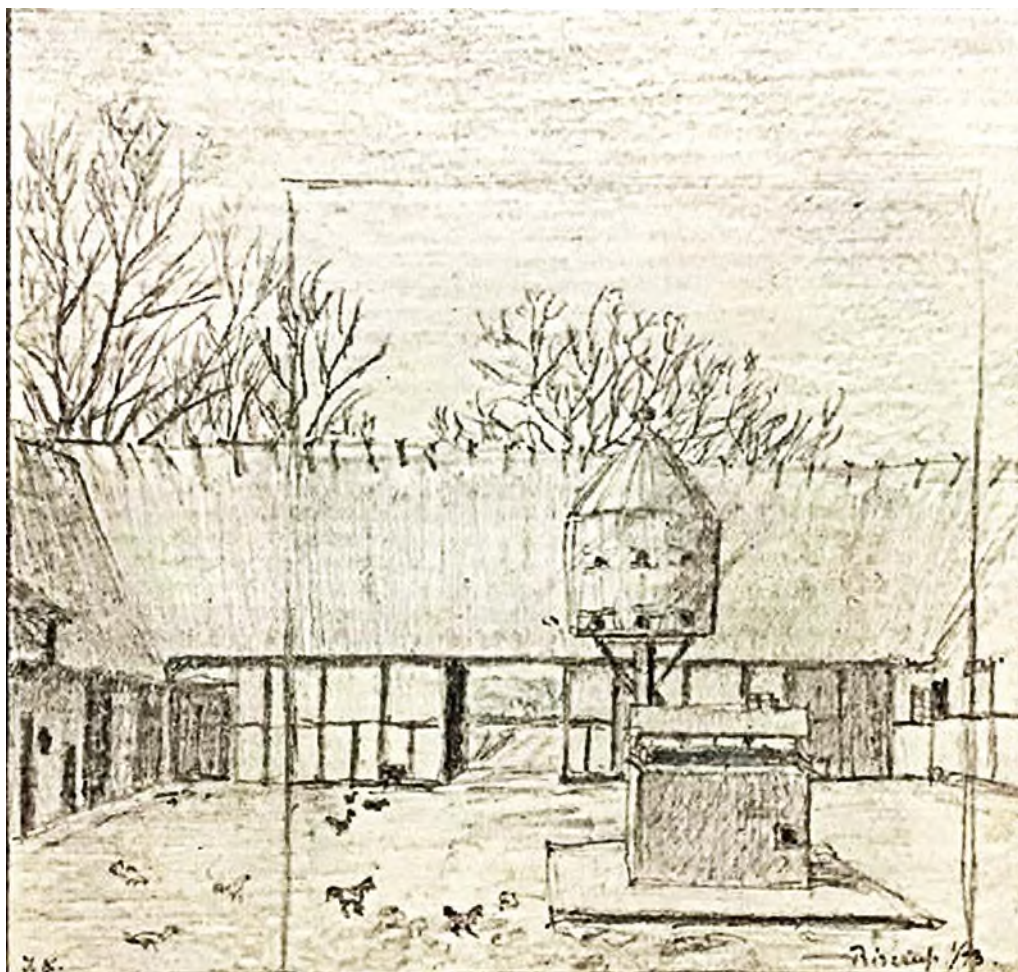
Gårdspladsen var gårdens centrum, med vippebrønd og duehus. Her foregik tøjvask og vanding af dyr; her gik gårdens fjerkræ omkring og pikkede korn. Petrea Koch giver en fin beskrivelse af gårdspladsen, der er mere

opløftende, end den Camillus Nyrop efterlod sig. *"Midt i Gaarden stod et Dueslag, altid omsværmet af Duer, og foran det en gammel Brønd, der sagdes at være 18 Alen dyb og altid havde fuldt op af det klareste, kolde Vand. Dette blev trukket op med en Vinde, hvortil var fastgjort en lang Jernkæde med en Spand i Enden ... Gaarden var næsten grøn, overgroet med Græs, Skedeknæ og lignende smaa, lave Vækster. Kun paa Fortovene skulle der være rent; derfor blev den gamle kasserede Saltlage hældt over disse, den kunne selv den mest haardnakkede*

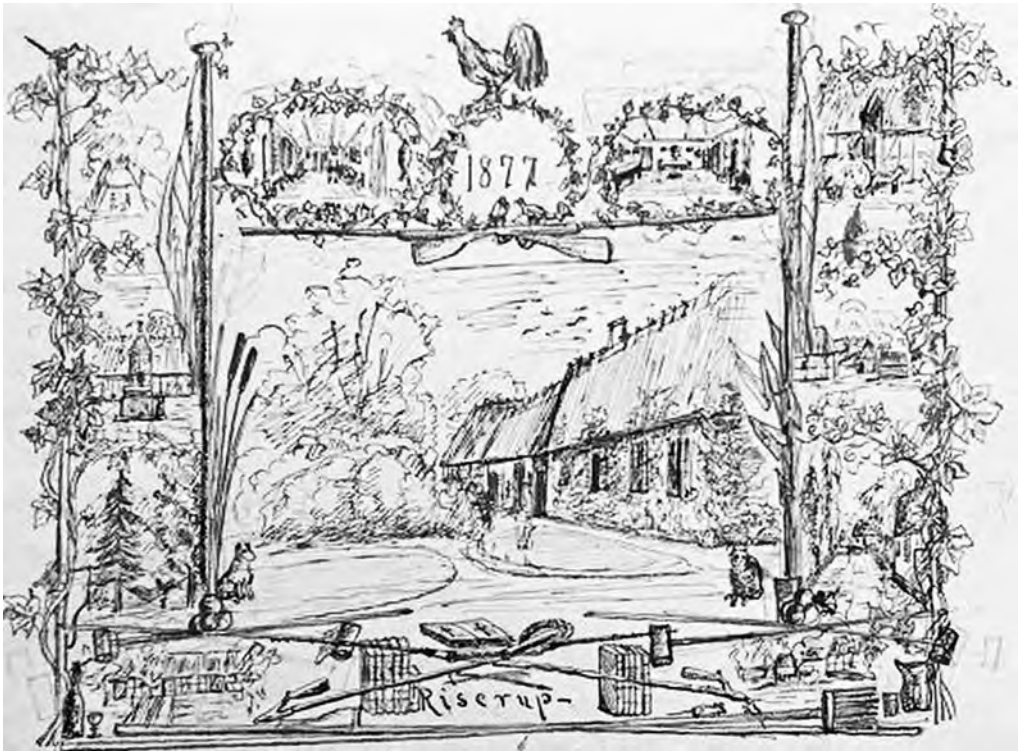
Plantevækst ikke staa sig for."⁹³ Petrea Koch beskriver også den brændestabel, Camillus Nyrop fortalte om, og desuden gæs, der boede i et lille særligt hus i gården. *"Lyden af Gæssenes Snadren og Plejlenes taktfaste Slag paa Loen hører med til Billedet af den gamle Gaard."*⁹⁴

Hverdag og fest på gården i Kochs periode

"Fader var en flittig Mand" skrev Petrea Hertel i sine upublicerede erindringer. *"Provsteembedet gav ham mange Skriverier og ... aarlige Synsrejser og Visitatser... I reglen var han velset i alle Præstegaarde ... foretoges*

Gårdspladsen. Blyantstegning af Johan Buntzen Koch 1873.

Udkast til jubilæumsblad i anledning af HPG Kochs 70års fødselsdag. Penne-tegning af Johan Buntzen Koch 1877

på egen Befordring med 2 røde Heste og Jens paa Bukken ... Nørre Vedby og Nr. Alslev var to store Sogne, begge Kirker laa langt fra Præstegaarden ... Fader prædikede indtil han fik Kapellan hver Søndag i begge Kirker og imellem Gudstjenesterne spistes frokost i Dagligstuen Den Frokost står for mig som noget af det festligste. Ren Dug paa Bordet og en skinnende blank spilkogende Messingmaskine, frisk Brød, særlig Søndagskringlerne og en rund, gul Eidammerost hørte

til Herlighederne. Skolelæreren der havde gjort tjeneste i Kirken plejede at spise med og han og Fader fik hver en Snaps" ... "Haven og den store Avling paa 80 Tdr Land måtte han ogsaa tage sig af og desuden læste han selv med sine Sønner og forberedte dem til Optagelse i Latinskolen."⁹⁵ Det foregik i Nykøbing, hvor de logerede hos farens kusine. Det fandt børnene meget hårdt, og længslen efter hjemmet og præstegården var stor.

Til daglig var maden spartansk, morgen og aften stod børnene på rad ved køkkenbordet og fortærede øllebrød, dvs. kogt øl uden sukker hældt over rugbrødsterninger, eller mælkegrød, den ene dag ”nykogt” med mælk til, dagen efter ”gammelkogt”, brød skåret i store firkanter i kogt mælk. ”*Men Havens Frugter gav en dejlig Dessert og Dagen igennem havde vi fri Adgang til Køkkenskabet og Saltkarret paa Væggen ...*” Vi trivedes hel godt ved Kosten men fik jo ogsaa god Middagsmad og Smørrebrød Morgen og Aften”. ”*Klæderne var heller ikke elegante. Hver Vinter kartede Pigerne Uld, der saa blev spundet og vævet til Hvergarn. Af dette Stof syedes mine Kjoler og Drengenes Klæder ... Der-til kom for os allesammen tykke, graa hjemmestrikkede Uldstrømper både Sommer og Vinter.*”⁹⁶

Livet var præget af intenst samkvem med folkene og naboerne. Børnene deltog fx i høsten og det var ”vor Fornøjelse at være i Marken, køre ud med den tomme Høstvogn, ride på Læsetræet, når det slæbte bagefter Vognen under Læsningen... Dejligt var det at ligge i en Grøft sammen med Folkene, naar de skulle spise Mellemmad og intet smagte bedre end en tommetyk Rundenom fra Teinen og en slurk Øl af Leilen ... Traf det sig at der blev mal- ket i Marken tog vi hvert sit Straa satte

os omkring Spanden og drak gennem Straaet den varme skummende Mælk.” Trods dette kammeratlige samvær bemærkede børnene også den mere forretningsmæssige side af relationen til ”Folkene”: ”*Når Bønderne kom for at betale deres Tiende ... bagtes der en stor Kurv fuld haarde Tiendetvebakker, disse og en Karaffel Brændevin stod til Afbenyttelse i Faders Stue hvor Indbetalingerne foregik og jeg husker ikke at det svandt ret meget i Tvebakkerne.*”⁹⁸

Om sommeren var der gæster og glade dage, og selskabeligheden var omfattende. ”*Den lykkeligste Tid var Sommeren, naar Huset var fuldt af Gæster. Før Ferien kom de gamle Tanter og i selve Ferien alle Brødrene, den ældste med Kone og Børn, gifte Fætre med deres Børn, og det ikke for en eller to Dage, men lange grundige Besøg så man rigtig kunne leve sig sammen ... Kom der Indbydelse fra Horbeløv, hvor Faders Broder Johan var Præst, blev der Jubel. Hvis Fader ikke vilde spendere Hest og Vogn, travede vi modig de tre Mil der skilte de to Præstegaarde ... Om Sommeraftenerne samledes vi gerne alle udenfor Havedøren, hvor hele Familien ... skulle spille Boccia ... spise Kirsebær eller Rødgrød. Ved festlige Lejligheder, fx naar Faders Sødskende kom i besøg, illuminerede vi Haven med brænden-*

Uden for havestuen. Foto Carl Lütken ca. 1875.

Tre af personerne kan identificeres: HPG Kochs ældste datter Magdalene Koch på trappen med en nevø, hans yngste datter Petrea Koch i stolen, stående i døren sønnen Johan Buntzen Koch.

de Dunhammer, der opstilledes paa Stænger; og udhulede Græskar eller Agurker med Lys i, ophængt paa Træernes Grene.”⁹⁹

Tilsvarende selskabelighed fandt sted ved juletid, hvor de familiemedlemmer, der kunne, tilbragte juleferien i hjemmet. Ved disse lejligheder overnattede en ganske stor mængde mennesker i de mange mere eller mindre velopvarmede værelser. ”Om Vinteren var disse Soveværelser ualmindelig

kolde, og det var ikke saa sjældent at Væggene blinkede af Iskrystaller om Morgenen og at Vandkanden var bundfrossen.”¹⁰⁰ Ved juletid blev tjenestefolkene inviteret indenfor i præstegården ”Først Avlskarlen Niels, saa de andre Karle, Husmanden Mikkell og hans Kone Sophie Mikkels, Pigerne, Drengen og Øbokaren, denne sidste var en gammel, krumbøjet Pige der boede i Fattighuset [der lå lige overfor præstegården]. Hun hentede vores Post i Gåbense, c. 5 Fjerdingvej borte,

indtil der kom Diligence hver dag forbi Præstegården fra Nr. Alslev ... Folkene gav os alle Haanden og ønskede glædelig Jul, beundrede Juletræet og sang en Salme med os, inden de gik til Borgestuen, hvor de beværtedes med Flæske- og Gaasesteg og varme Nonner. Naar de senere kom ind for at sige Godnat, var Hænderne, særlig Øbokarens, saa fedtede at man daarligt kunne slippe dem igjen.”¹⁰¹

Det tabte paradys - ”Den nye Jord”

Hans Peter Gyllembourg Koch blev den sidste præst i Riserup præstegård. Biskop Monrad, der var på visitats i 1882, fandt den i så dårlig stand, at han ”kasserede den ganske”.¹⁰²

Flere af Kochs børn, der nu var spredt udover landet, nedskrev senere deres erindringer fra hjemmet i præstegården. Disse optegnelser er heldigvis blevet gemt af efterkommerne og nogle af dem er nu formidlet i denne lille artikel. Fælles for dem alle er en dyb og livslang positiv erindring om et harmonisk og indholdsrigt barndomshjem – trods beskedne forhold og mangel på moderlig omsorg.

I en selvbiografisk beretning afslutter en af Kochs sønner, præsten Emil Koch, sine overvejelser om livet som præstegårdsbarn på denne måde: ”Fader var bleven forflyttet [fra Sønder Kirkeby] til et andet og mere vellønnet Embede, Riserup paa Nordfalster;

hvortil atter fandtes en dejlig gammel Gaard og en endnu mere vidunderlig Have. Men ak, der var 2 Mil derud fra Købstaden, og Lørdagsvandringerne derud ad en lige og uendelig Landevej var ofte ret trælsomme. Skolen gav ikke fri før Kl. 5 eller 6, og om Vinteren var det jo en lang March i Mørke og Slud og Snavs, saa vi kom ofte til Maalet trætte og vaade. Men Ulejligheden lønnede sig bare for det Øjeblikks Skyld, da vi var der og sad bænkedes om Thebordet i den lune Stue ... Hjemvandringen næste Eftermiddag, den var jo saa tilsvarende bedrøvelig. Men Ferierne var vidunderlige. Fire Ugers Sommerferie, 14 Dages Juleferie og 8 Dages Paaskeferie. Ved Begyndelsen af en saadan Ferie forsvandt Nykøbing og Skolen og lille Kirkestræde ganske for vor Bevidsthed og var foreløbig som ikke eksisterende. Naar Jens holdt med „Fjervognen“ og de røde Heste udenfor den lille Stue i det lille Hus i den snævre Gade ... saa var alle Sorger slukkede, og vi kørte ud af Byen Nord paa, lykkeligere end Konger. Og naar vi saa ud paa Aftenen naaede den gamle Præstegaard, og Vognen rumlede ind ad Porten, og Kusken slog det sædvanlige Skrald for at melde Ankomsten, og Hestene fo’r frem og slog Ild af Brostenene, saa det lyste paa de hvidkalkede Vægge i Porten, og Lyset i Dagligstuen begyndte at røre sig, og Vognen svingede op foran

Gangdøren, og Fader stod paa Trappestenen og sagde fornøjet: „Naa, er I der!“ — saa var det ikke meget langt fra at være paradisisk. Nu er Riserup Præstegaard nedreven, og Haven omhugget, og jeg har ikke siden været paa Stedet og bryder mig heller ikke om at komme der. Men jeg ser det for mig endnu saa tydeligt, som om jeg var der. Jeg har i min Dagligstue et smukt Maleri af Haven og Gaarden, som Falsters Præster i sin Tid gav Fader som et Udtryk for deres Paaskønnelse af hans Provstegerning, og jeg er glad over at have det, men behøver det for saa vidt ikke, som jeg ogsaa uden det, kan se det for mine Øjne altsammen, naar jeg vil. Og jeg kan ikke komme bort fra den Forestilling, at der paa „Den nye Jord“¹⁰³ maa findes noget, der ligner mine to Barndomshjem¹⁰⁴, — og at Fader og Moder engang vil staa i Døren til et saadant Hjem og sige fornøjet: „Naa, er I der!“¹⁰⁵

Tak til mag.art. Svend Åge Christensen for kyndig og omsorgsfuld hjælp til alt.

Riserup Gade. Blyantstegning af Johan Buntzen Koch 1876.

Om forfatteren:

Lene Koch (f. 1947) er historiker, dr.phil. og professor emerita. Hun har især arbejdet med medicinens videnskabs historie og skrevet disputats om racehygiejne i Danmark. Hendes tiptipoldefar var præst i Horbelev, hendes tipoldefar var Hans Peter Gyllembourg Koch, som var præst i Sdr. Kirkeby og senere Riserup. Her voksede hendes oldefar Johan Buntzen Koch op – og blev ophavsmand til de fleste af de illustrationer, der er anvendt i artiklen. Disse tegninger, de anvendte fotos og en stor del af det erindringsmateriale der har været brugt i artiklen, har været gemt og overleveret fra slægtled til slægtled i mere end 100 år.

Noter:

¹ Paul Nedergaard: *Dansk præste- og sognehistorie, IV Lolland-Falster stift 1957*, s. 217.

² Tor Bak, Facebook. *Gamle billeder fra Lolland Falster*. Tilgået 31 januar 2023.

³ Nørre Vedby og Nørre Alslev sogn var et godt kald. Til præstegården hørte 17 tdr. hartkorn med 162 tdr. land, skriver J P. Hage: *Ny Maribo Amt 1844*, s. 222. Med udgangspunkt i Kong Valdemars Jordebog, Falsterlisten, har man ment at Nørre Vedby og Nørre Alslev fra middelalderen var blandt Falsters højest værdisatte sogne. Se *Falsterundersøgelsen*. Landbohistorisk Selskab, Bd. 1 og 2. Odense 1989.

⁴ *Folketællinger*

⁵ Laurits Morten Koch: *Ferie i Riserup Præstegård*. Upubliceret, udateret i privateje, ca. 1920. Laurits Morten Koch var søn af H.P.G. Koch og bror til Petrea Hertel, Johan Buntzen Koch og Emil Koch.

⁶ Udenfor denne artikels kronologiske afgrænsning ligger det næste overvældende indgreb i det danske landskab, nemlig len og stamhusaflysningen fra 1919, der førte til skabelse af utallige nye små husmandssteder mv. Præstegårdsjordene blev reducerede yderligere ved denne lejlighed.

⁷ Peter Wagner: I en have på Falster. I: B. Scavenius (red.) *Guldalderens*

verden. Danmark 1996. John Erichsen og Luise Skak-Nielsen: Præster på Falster, i *Naturen og Kunsten. Landskabshavens naturhistorie i København 1780-1830*. København 2012. Johannes Tholle: *Moseby Præster og deres Haver gennem mere end halvdandet Hundrede Aar*. Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarvog 1924.

⁸ Se P. Wagner, op.cit. samt J.Erichsen og L. Skak-Nielsen: op.cit.

⁹ Ved landboreformerne ændredes dyrkningen af jorden fra fællesdrift til individuel drift, og gårdenes jord samledes i større arealer, omkring den enkelte gård, der undertiden flyttedes ud fra den gamle landsby. Baggrunden var blandt andet ønsket om et mere effektivt landbrug.

¹⁰ *Matrikelkort* 1783. Uprivilegeret jord var beskattet.

¹¹ Thorkild Kjærgaard: Det disciplinerede land. I: B. Scavenius (red.) op.cit.

¹² Steen Eiler Rasmussen: *Den Engelske Landskabelige Have*. Havekunst Sophienholm. s. 66. Lyngby Taarbæk Kommune 1977.

¹³ Philipp Ernst Lüders udgav endnu en "samtalebog": "*Kort Samtale imellem en Landmand og en Præst, hvorudi deels bliver viist Maaden og Midlerne, hvorledes man kand indhegne afdeelte Marker, deels tydelig lagt for Dagen den øyensynlige Skade, som flyder af Mark-Fælledskabet : Forfattet i Spørgsmaal og Giensvar*".

København 1760.

¹⁴ Iver Dam Just: *Grundig og fuldstændig Anvisning for Havevæsnet*. Viborg 1774.

¹⁵ Bente Ben-Hamoudi: *Præstegårdshaverne på Lolland-Falster 1750-1950*. Utrykt bacheloropgave KVL januar 2004. *Jacob Kofoed Trojel, Afhandling om Kartoflers Avl og Brug. København 1772; Jacob Kofoed Trojel: Om Humles Anlæg og Behandling, København 1814. Thomas Trojel: Om Dyrkningsmåden af Asparges. Maribo 1812.*

¹⁶ *Professor Henric Christopher Glahn's Familiebreve*. Glahnsamfundet 1930-44. Udg. Af Alfr. R. Glahn og Torben Glahn. København 1944. s 22

¹⁷ Hans Christoffer Elers Koch: *Bondens Brevbog*. Det Kongelige Danske Landhusholdningselskab, 1839.

¹⁸ Hans Peter Gyllembourg Koch: *Falsters Vegetation, 1862, samt Tillæg 1881*.

¹⁹ Et dybtgående studium af falsterske bondegårdes indretning er: Frederik Lange Grundtvig: *Livet i Klokkergården. Gammelt falstersk bondeliv*. København 1981

²⁰ Helene Strange: *I mødreneres spor*. København 1945

²¹ Se B. Ben-Hamadou op.cit.

²² Se Bjørn Kornerups opslag om Lago Mathias Wedel, Lex.dk

²³ Fx L.M. Wedel: *Samlinger om*

landvæsen og agerdyrkning.1792. Se herom hos B. Ben-Hamadou.

²⁴ Johan Ludvig Mansa. *Have-Katekismus eller Grundregler for nyttige Have-Vexters Dyrkning i Danmark. Kjøbenhavn 1787.* Udkom i adskillige forøgede udgaver i 1800tallet.

²⁵ Wikipedia.

²⁶ J. L. Mansa: *Udkast til Haugeanlæg i den Engelske Smag samt Anvisning til at inddele og beplante smaa Partier.* Kjøbenhavn 1798

²⁷ J. Erichsen og L. Skak-Nielsen. op. cit. s. 12.

²⁸ Erik Kalsgaard Poulsen: Bonden, bondehaven og autoriteterne Med særligt henblik på perioden efter udskiftningen. *Folk og Kultur, Årbog for dansk etnologi.* Årgang 32, nr 1. 2003. Ved en fejl benævner forfatteren landsbyen Vedbyøster.

²⁹ Se B. Ben-Hamoudi op.cit. s. 35.

³⁰ I Glahns ansøgning hed det at præstegården var så forfalden, at en del af den måtte nedbrydes. Tilsvarende kommentarer høres fra flere af hans formænd og eftermænd og deres familier.

³¹ S.V. Wiberg: *Personalthistoriske, statistiske og genealogiske bidrag til en almindelig dansk præstehistorie.* København 1959, 1270, nr.14.

³² *Folketællinger.*

³³ Se P. Nedergaard op.cit. s. 217.

³⁴ I jernkammeret opbevaredes våben og værktøj mv.

³⁵ L.M. Koch op. cit.

³⁶ *Ministerialbogen 1797, Mærkværdigheder.*

³⁷ Georg Hansen: *Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede,* Det danske Forlag 1947. Hansen gør rede for de ganske store kvanta øl, brændevin og vin, der konsumeredes på datidens præstegårde.

³⁸ Wiberg op.cit.

³⁹ Ocular Udkast over Riserup Præstegaard og Hauge. Opmålt og tegnet af Marcus Glahn. Kopieret 1932 af T. Glahn; s. 112. *Professor Henric Christopher Glahns Familiebreve samt Fabeler og Vers.* Glahn-Samfundet 1930-44, København 1944. Bemærk, at nord også på dette kort vender nedad.) Begrebet ocular udkast henviser måske til, at tegningen er udført på øjemål og altså ikke er nøje opmålt.

⁴⁰ En park var en anlagt, gravet dam.

⁴¹ L. M. Koch op.cit.

⁴² En blegedam var en græsplæne, hvor linned lagdes ud til blegning i solen.

⁴³ Bjørn Kornerup: Optegnelser fra Riserup Præstegaard 1798-1842. *Kirkehistoriske Samlinger* Sjette Rk. 5.2. København 1946 s. 248-89.

⁴⁴ Refereret fra Helene Strange: *Minder fra en svunden Storhedstid. Lolland-Falsters Venstreblad,* 24. december 1942.

⁴⁵ En af dem var arkitekten Martin Nyrops far.

- ⁴⁶ Camillus Nyrop: Slægten Nyrop, København 1881 s. 50.
- ⁴⁷ Ibid.
- ⁴⁸ Ibid. s. 50 ff.
- ⁴⁹ Ibid. s.121.
- ⁵⁰ Ibid. s.122.
- ⁵¹ Måske har der været to indkørselsspor i præstegården. Se senere, hvor en indkørsel mod vest omtales.
- ⁵² Dvs. elmehække.
- ⁵³ Camillus Nyrop: Fra Riserup Præstegaard. Camillus Nyrops Selvbio-grafi. *Lolland-Falsters historiske Samfund Aarboeg II* 1914, s.1-33.
- ⁵⁴ *Lolland – Falster, En historisk bil-ledebog*, Lolland Falsters Historiske Samfund 1972, s. 60.
- ⁵⁵ Dvs. en lille sø.
- ⁵⁶ Måske henviser ”sten” til den hårde belægning i søens bund. I al fald op-træder ingen person ved navn Sten i kilderne.
- ⁵⁷ C.Nyrop op.cit.
- ⁵⁸ L.M. Koch op.cit.
- ⁵⁹ Lise Lund: Sognepræst Bjørn Chri-stian Lunds aner og efterslægt. *Per-sonalhistorisk Tidsskrift* 1987, s. 165 ff. Den yngste søn, teologen Johannes Vellejus Lund, blev kapellan hos fa-deren i 1840 og blev der til året efter faderens død.
- ⁶⁰ *Ministerialbogen* 1832, 1833 og 1834.
- ⁶¹ B. Kornerup op.cit. s. 266
- ⁶² Ibid.
- ⁶³ Et ret stort beløb. En præst tjente sædvanligvis 3-400 Rdl. årligt.
- ⁶⁴ B. Kornerup, op.cit. s. 248-289.
- ⁶⁵ Ibid. s. 266-67
- ⁶⁶ Ibid. Overgangen fra fæste til selv-eje var en proces, der strakte sig over mange årtier, og mange, bl.a. hus-mænd fik ikke egen jord.
- ⁶⁷ Christiane Sophie Jürgensen: *Erin-dringer fra vort Hjem i Sdr. Kirkeby og Riserup: Fortælling om, hvordan Livet levedes i Præstegårdene på Falster i Midten af det forrige Aarhundrede*. Transkriberet håndskrift. Det Kongeli-ge Bibliotek 1877.
- ⁶⁸ *Folketællinger* 1855. Ved denne folketælling oplystes tjenestefolkenes stillingsbetegnelse ikke.
- ⁶⁹ C. S. Jürgensen op.cit., s. 181.
- ⁷⁰ Op. cit. s. 188.
- ⁷¹ Ibid. Det er uklart hvor dette hus lå.
- ⁷² Familierne Heiberg-Jürgensen og Koch, der huserede i Falsterske præ-stegårde i flere generationer, var nært beslægtede. P.A. Heiberg -Jürgensen var fætter til H.P.G. Koch hvis søster Thomasine var gift med P.A. Hei-berg-Jürgensen. Disse to mænds mød-re var søstre. P.A. Heiberg-Jürgensens moder Lise Jürgensen f. Buntzen var søster til Laurentze, f. Buntzen, gift med den daværende sognepræst i Hor-belev, Hans Christopher Elers Koch. En tredje, mere berømt søster var Tho-masine Gyllembourg, der ved flere lej-ligheder gæstede både Horbelev præ-stegård og pastor Smidth i Moseby. Se

P. Wagner op.cit. samt J. Erichsen og L. Skak-Nielsen op.cit.

⁷³ Tilsvarende oplysninger giver Helene Strange i sine folkelivsskildringer fra Falster, hvor det fremgår at blomsterdyrkning har været et fast indslag i bondehaverne. Ifølge Strange var hver plet bevokset med løgplanter. Se E. K. Poulsen op. cit. s. 57.

⁷⁴ s 139). Havemanden Bent optræder ikke på folketællingslisten som bosat i præstegården hverken 1850 eller 1855, og var formentlig en lokal husmand. Han deltog dog iflg. Sofie Jürgensens erindringer i bekæmpelsen af ildebranden og må have boet tæt ved præstegården.

⁷⁵ C.S. Jürgensen, op.cit. s. 36

⁷⁶ Ibid. s. 55.

⁷⁷ Ibid. s. 18.

⁷⁸ Hvorledes opbygning efter en sådan ulykke blev finansieret, er uklart. G. Hansen nævner dog, at forsikringskasser eksisterede i dele af landet

⁷⁹ Ibid. s. 21.

⁸⁰ Originalkort 1783, Matrikel 6.

⁸¹ Ibid. s.22.

⁸² Ibid. s.104.

⁸³ H.P.G Kochs bedstefar, Hans Peter Koch, den tidligere Horbelevpræst, var i sine unge dage kapellan i Nr. Vedby. Se Wiberg op.cit.

⁸⁴ *Folketællinger* 1865 og 1870.

⁸⁵ Det drejer sig om Ludvig Koch, Emil Koch, Johan Koch, Laurits Koch og Petrea Hertel, f. Koch. Desuden

findes enkelte fotos af Carl Lütken (gift med Lise Jürgensens datter), flere tegninger af Emil Koch og af Henriette Petersen (kusine til førnævnte søskende).

⁸⁶ L. M. Koch op. cit. s.17.

⁸⁷ Ludvig Koch: *En gammel præsts Erindringer* s. 13. Det er ikke krystalklart om disse overvejelser vedrører præstegården i Riserup eller Sønder Kirkeby. Man kan overraskes over de mange eksotiske frugter der dyrkedes (druer, ferskner, abrikoser), men dette bekræftes af andre kilder.

⁸⁸ I.e. Thomasine Heiberg-Jürgensen, f. Koch.

⁸⁹ Petrea Hertel: *Riserup Præstegaard*. Upubliceret, udateret manuskript i privateje. Ca1920. s. 3.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ L. M. Koch op.cit. s. 17.

⁹² P. Hertel op.cit. s. 2.

⁹³ P. Hertel ibid.

⁹⁴ Ibid.

⁹⁵ P.Hertel op.cit.

⁹⁶ Alle citater fra P.Hertel op.cit.

⁹⁷ L.M Koch op.cit s. 19

⁹⁸ P.Hertel op.cit.

⁹⁹ L.M. Koch op.cit. s. 20

¹⁰⁰ L.M.Koch op.cit. s. 16

¹⁰¹ P. Hertel op.cit. s.11

¹⁰² Anders Jensen Rud: *Emil Koch, En Odensepræst skildret af en ven*. Fyns Boghandels Forlag, Viggo Madsen. 1935 s. 47.

¹⁰³ *Johannes Åbenbaring*, kap. 21.

¹⁰⁴ Dvs. Sønder Kirkeby og Riserup

¹⁰⁵ Citeret fra A.J. Rud: *Emil Koch, En Odensepræst skildret af en ven*. Fyns Boghandels Forlag, Viggo Madsen. 1935 s. 58-59. Se også Emil Koch: *Et gammeldags hjem*, I: H. Begtrup (red.): *Grundtvigske hjem i det 19. Aarhundrede*, København 1931 s.117-18.

Tilegnet min far, som har lært mig glæden ved at kende slægtens historie.

Møntfundene i Blans på Lolland

Af Søren Thor Renner Mortensen

I landsbyen Blans, på nordkysten af Lolland, har en dedikeret detektorfører gjort en overflod af numismatiske fund. Disse inkluderer usædvanlige mønter af både guld og sølv, og vidner om betydelig handelsmæssig aktivitet i flere hundrede år. Der er tidligere gjort adskillige arkæologiske fund i landsbyen, så undertegnede har skrevet en kort artikel til årets årbog, med hovedvægt på møntfundene.

Takket være en dedikeret detektorfører ved navn Torben Christjansen, har vi en omfattende og imponerende mængde numismatiske fund fra netop denne lille havneby, som undertegnede vil nævne her!

På Nordkysten af Lolland, vest for Bandholm og øst for Kragenæs, ligger landsbyen Blans. Byens navn debatteres med mellemrum af de lokale historier dominerer:

Den første og underholdende er, at Blans er en sammentrækning af ”Blånæs”, hvilket giver mening, idet der på venstre side af Blans havn findes et næs af blåler. Det giver endnu mere mening da Blans befinder sig imellem de to landsbyer Reersnæs og Keldernæs. At Blans blev Blans skyldes måske således, at de fornemme kartografer slet og ret ikke forstod,

hvad de lokale sagde¹.

Den anden, mere forskningsbaserede, er at Blans kommer af ”Blangs Lev” – hvilket er navnet på mange landsbyer i Danmark². Da ingen husker Blangs vælger undertegnede den første.

Hvad navnet end kommer af, vidner en overflod af arkæologiske fund om, at stedet har været beboet siden stenalderen³, og i særdeleshed i bronzealderen. Her er ikke alene fundet potteskår og stenøkser, men sågar bronzesværd, og guldring på 22 gram!⁴.

Adskillige skriftlige kilder vidner også om betydelig maritim aktivitet i 15 og 1600-tallet⁵, men en gennemgående grundig gennemgang af historien om Blans må vente et par år endnu, eventuelt til undertegnede ikke længere er optaget af arbejdsliv og børn.

Penning Erik Menved 1286-1319 – slået i Nørrejylland. Sieg 453 (Copyright Torben Christjansen).

De ældste mønter fundet i Blans er de såkaldte "borgerkrigsmønter". Borgerkrigsmønterne blev slået i Danmark i årene 1241 til 1377 og er kendetegnet ved at være hammerprægede (slået med hammerstempel og hammer, med håndkraft!). De er også kendetegnet ved stærkt faldende sølvindhold igennem perioden, og året for Jyske Lov 1241 kom således ironisk nok til at indvarsle en numismatisk deroute for Danmarks vedkommende⁶. Lødigheden (sølvindholdet) af mønterne var til sidst så ringe, at Danmarks Riges fuldmægtige frue og husbond (kendt som Margrethe I) ganske undlod at slå mønter!

Disse borgerkrigsmønter er fundet i hundredvis i og omkring Blans! Fælles for dem, som for alle borgerkrigsmønter, er at de ej heller har været kønne, da de var nye. De er heller ikke blevet det af at ligge i jorden i 700-800 år.

Borgerkrigsmønterne er også en påmindelse om, at den ubrudte danske konge og dronningerække besynderligt nok har et hul i årene 1332-1340, hvori der ikke sloges mønter i en dansk konges navn! Danmarks fuldmægtige frue og husbond afholdt sig også fra at slå mønter og først under hendes efterfølger Erik af Pommern (1396-1439) kom der igen orden på det dan-

ske møntvæsen. Et smukt eksemplar på tingenes nye orden er også fundet i Blans – her passende portrætteret på et roeblad!

Efter Erik af Pommerns vellykkede regeringstid har der aldrig igen været uorden i det danske møntvæsen.

Hvidmønter, søslinge, rytterskillinge, lybske skillinge, danske skillinge, norske skillinge og sølvmønter i hundredvis er fundet i og omkring Blans. Koncentration af såvel norske som lybske skillinge vidner om betragtelig handel med udlandet, og i en kongelig forordning fra 1585 nævnes Blans sågar som lovlig udskibningshavn⁷.

Spansk real, (Copyright Torben Christjansen.).

Et kuriosum man sjældent ser på vore nordlige breddegrader, er imidlertid også fundet i Blans, idet Torben Christjansen også har fundet noget så eksotisk som en spansk 2 real!

Kobbersterling 1422 Siegfried 7, Galster 7. (Copyright Torben Christjansen).

Denne så ved første øjekast noget grov og ufærdig ud. Man må kigge forgæves efter årstal på denne.

Heldigvis havde Line Bjerg og Michael Märcher fra Danmarks Nationalmuseum en forklaring, idet grov og ufærdig er præcis hvad den er!

Denne ”spanske” 2 real er kommet direkte fra de rige sølvminer i Sydamerika, hvor sølvet væltede op af jorden og ud af sølvbjerget ved Potosi, udvundet af samarbejdsvillige indianere. De fleste af disse ”råmønter” blev straks sejlet til Spanien, hvor de blev omsmeltet og iblandet andet metal for derefter at blive slået som nye detaljerede mønter. Den er imidlertid kommet til Blans uden at blive omsmeltet, hvilket gør den usædvanlig! Hvad der blev købt for den, kan vi ikke vide, men Nationalmuseets bud er kvæg⁸.

Da der den dag i dag er hele 3 slags kvæg (men ak, ej 4!) i Blans, er dette et glimrende bud. En andet bud kunne være ærter eller korn, da der er killemæssigt belæg for at disse blev udskibet fra Blans⁹, men vi ved det jo ærlig talt ikke.

Et ganske unikt fund på Lolland og Falster blev gjort i november 2017 da Torben Christjansen fandt, ikke én, men 3 guldmønter fra omkring år 1400! Guldmønter var dengang forbeholdt rigets absolutte overklasse, som talte kongen, kirken og adelen. Disse

Guldgylden - Utrecht i Holland i 1393-1423, biskop Frederik Van Blankenheim (Copyright Torben Christjansen).

guldmønter vejer 3,3 gram og har en diameter på hele 24 mm! Vi ved med sikkerhed at de er slået i Utrecht i Holland i årene 1393-1423 under biskop Frederik Van Blankenheim¹⁰! De er smukt prydet med Johannes døberens på den ene side og hele 5 våbenskjolde på den anden!

Hvordan de er endt på en mark på det nordlige Lolland, finder vi aldrig ud af med sikkerhed, men et bud er, at det har tilhørt en af rigets absolutte gejstlige spidser. Hvordan denne mistede disse kan vi kun gisne om, men et bud kunne være ,at en af kirkens spidser var gået i land i Blans for at besigtige kirkens ejendomme på Lolland, inden

Guldgylde - Utrecht i Holland i 1393-1423, biskop Frederik Van Blankenheim (Copyright Torben Christjansen).

han begav sig til tinge, og kom af dage på vejen.

Et andet bud er at han har tabt dem, godt overrislet efter et ganske ukristeligt besøg i lastens hule i Blans. Blans havde i 1600-tallet et udskænkingssted, hvor man kunne betjenes af Christen Brændevin¹¹, hvilket sikkert har været fornøjeligt. Måske det samme var tilfældet i 1400-tallet? Det er naturligvis kun gæt og spekulationer, men ubestrideligt er det, at fundet af disse mønter er et numismatisk fund i særklasse, og vidner om, at også rige folk gik deres gang i Blans i 1400-tallet.

Hvor sensationelt et fund der er tale om kan måske bedst forklares ved at påpege at antallet af guldmønter slået i Danmark før Kong Hans (1481-1513) er lige præcis 0!¹²

Guldmønterne er danefæbehandlet og hviler i dag trygt på Nationalmuseet med de andre møntfund.

Tilbage sidder både detektorfører og undertegnede så og tumler med en række ubesvarede spørgsmål – først og fremmest; Hvor er de flotte vikingemønter? Hvorfor så mange bronzealder og middelalderfund, men ingen vikingefund? Måske mulden vil give svaret en dag i fremtiden hvis vi graver nok.

Således lidt om møntfundene i Blans, undertegnede forventer at kunne præsentere en opdateret udgave i 2053.

Efterskrift:

Stor tak til Torben Christjansen, for hans utrættelige virke med at afdække Danmarks fortid. Såvel Torben som undertegnede er bekendt med at der i disse år raser en blodig og sindsoprivende krig imellem arkæologer og detektorførere. Denne vil vi slet ikke gå ind i, men blot bemærke at vi ved den findes og at dygtige repræsentanter fra begge sider arbejder på at udføre en artikel om emnet i en kommende årbog.

Blans og omegn tæller i skrivende

stund 12 børn under 16 år, så undertegnede betvivler ikke at landsbyen også ligger her om 1000 år.

Til den tid kan detektorførere så grave mønter med Dronning Margrethe II's kontrafej op af jorden, og spekulere i hvad, der mon blev købt for dem. Med den stigende digitalisering af betalinger, kunne det ske, at vores børn bliver den sidste generation, der efterlader sig fysiske mønter i jorden til eftertiden.

Det er jo egentlig en skam, da det er fornøjeligt at grave dem op!

Søren Thor Renner Mortensen 40 år, far til 2, cand mag i historie fra Københavns Universitet i 2011. Når han ikke begræder kvægdiversitetens tilbagegang i Blans har han sin gang i Guldborgsund kommune, eller med motorsav i hånd omkring på Sydhavsøerne. Han er bestyrelsesmedlem i LFHS siden 2019 og næstformand siden 2020.

Litteraturliste:

Danskmoent.dk

Haugner, C. C. Lollands Oldtidsminder. Nakskov 1941 Tidende's forlag og tryk.

Haugner, C. C. Maribo og Fejø birker

(Fuglse Herreds nordre del). Nakskov 1942 Tidende's forlag og tryk.

Munksgaard, Ole A. & Hansen, Kim Lolland-Falster Historiske Samfunds årbog 2020, Rødby 2020.

Noter:

² Således sagde salig morfar.

³ Haugner, C. C. Lollands Oldtidsminder. S. 34.

⁴ Haugner, C. C. Lollands Oldtidsminder s. 141.

⁵ Munksgaard, Ole A. & Hansen, Kim Lolland-Falster Historiske Samfunds årbog 2020 s 112.

⁶ Borgerkrigsmønter (danskmoent.dk)

⁷ Munksgaard, Ole A. & Hansen, Kim Lolland-Falster Historiske Samfunds årbog 2020 s 112.

⁸ Sjælden sølv mønt fra Mexico fundet på Lolland (historie-online.dk)

⁹ Munksgaard, Ole A. & Hansen, Kim Lolland-Falster Historiske Samfunds årbog 2020 s 116.

¹⁰ Goud gulden Gelderland Arnold van Egmond 1423 (nederlandsemuntten.nl)

¹¹ Haugner, C. C. Maribo og Fejø birker (Fuglse Herreds nordre del) s. 52.

¹² Til dem der ønsker dokumentation for dette kan man passende læse en af Siegs glimrende møntkataloger som udkom frem til 2018. Alternativ kan man læse på mønthistorien på www.danskmoent.dk

Krenkerup gods og Radsted kirke i adelsvældens tid

Af Nils Christensen Roland

Med udgangspunkt i en af de otte gobeliner, som Jørgen Skeel til Gammel Estrup smykkede sin riddersal med, fortælles om forholdet mellem Krenkerup gods og Radsted kirke i 1600-tallet, om godsejerne og præsterne her, om tidens mange krige og lokale herremænds rolle i dem, om naturvidenskabens landvindinger i disse år og om en tid, hvor religion og videnskab ikke var i konflikt. I Radsted kirkes bygningshistorie indtager Elisabeth Rosensparres virke en særlig plads, og i det gravkapel, hun lod bygge på kirkens nordside, leder Elisabeth Lunges fine portræt på epitafiet over hende og Palle Rosenkrantz og deres søn Jørgen tankerne hen på hendes barske sidste år og den berømte professor i medicin Thomas Bartholins operation, der befriede hende for de værste lidelser.

Indledning:

På en ferietur i Jylland besøgte vi herregården Gammel Estrup ved Randers. Bygningerne rummer nu Danmarks Herregårdsmuseum, og riddersalen og andre centrale rum fremstår med interiør fra omkring 1700. Skønt jeg havde været præst i Radsted sogn en del år allerede, var jeg ikke inde i de finere detaljer i Krenkerups ejerrække gennem tiden. Overraskelsen var derfor stor, da vi i riddersalen blandt otte flamske gobeliner så, at der også var en med netop Krenkerup slot og endda også Radsted kirke; ingen af de øvrige gobeliner havde en kirke med!

Krenkerup slot – som hovedbygningen

kaldes – fremstår her i idealiseret skikkelse, meget højt og strålende i forhold til de øvrige bygninger, men passende til den centrale placering i samfundet, adelen havde i denne periode.

På billedtæppet ses Radsted kirke i baggrunden til venstre. Kirken fremstår klart som en sekundær bygning i forhold til slottet, men alligevel er den forsynet med et spir, der er meget højere end det efter perspektivet egentlig skulle være; det er også lidt idealiseret!

At kirken er en del af motivet, må skyldes dens karakter af herskabskirke og gravkirke for Krenkerups ejer-

Krenkerup gobelin. Foto © Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum.

familier. En snoet vej fører til kirken, muligvis for at illustrere afstanden (ca. 1 km), men vejen fra Krenkerup til kirken er i hvert fald nu snorlige. Denne

vej er i øvrigt en af de 4 eller 5 veje, der i stjerneform udgår fra kirken – eller rettere fører til kirken fra Radsted sogns landsbyer. Stjerneformen kan

stadig anes, selv om jernbane- og vejanlæg har sløret den.

Efter reformationen overgik kaldsretten (retten til at vælge, ”kalde”, en præst) oftest til en godsejer. Men i nogle tilfælde skete det før, og det var netop tilfældet med Radsted kirke. Allerede ved gavebrev af 9. maj 1529 overdrog kong Frederik I ”ald den Rette, Rettighed, frihed och herlighed, som wij och wore forfedre her till hafuer hafft at forleene och presentere forne Raasted Kircke, saa och forne Her Mogens Gøye och hans Arffuinger den ene effter den anden til evig Tid, huilcken som Krenkerup Gaard thilhører, sckal haffue och beholde samme Raasted Kircke at forlene och presentere (...)” (anført efter C. A. Dons’ optegnelser).

Men hvorfor hænger der nu en gobelin med Krenkerup slot og Radsted kirke på Gammel Estrup? I sin godt 650-årige historie har Krenkerup gods aldrig været handlet, men er altid gået i arv. På den måde kom den hovedrige godssamler Jørgen Skeel til Gammel Estrup via sit ægteskab med Birgitte Rosenkrantz i besiddelse af en del af Krenkerup gods – for så nogle år senere at købe de andre ejere ud. Fra omkring 1680 er Jørgen Skeel eneejer af Krenkerup – og syv andre herregårde.¹ Det var oplagt at fejre dette med en bestilling af de otte gobeliner.

Tidsånden

”Tidsånd” er et samlende udtryk for de tendenser, opfattelser og normer, der præger en bestemt tidsperiode. 15-1600 årene er en brydningstid, hvor gammelt og nyt støder sammen, en på mange måder revolutionær tid, hvor man på den ene side søger inspiration i fortiden og på den anden side tvinges til at lade nye erkendelser fejle gamle til side. Renæssancen begyndte i Italien i 1400-tallet og ville, som navnet siger, genføde den strålende antikke verden fra det gamle Rom og Grækenland i en ny tid. Disse ideer bredte sig langsomt nordpå, og mest synligt blev det i arkitektur og kunst, hvor Christian IV’s nederlandske renæssance i Rosenborg slot er et eksempel; andre er kapellet fra 1616 på Radsted kirkes nordside, våbenhuset fra 1621 på sydsiden og forhøjelsen af kirkens tårn med mur og spir samme år! Baroktiden kaldes denne tidsperiode også. Barokken viser sig særlig i digtekunst, skulptur og maleri. Selve ordet barok betegner oprindelig en uregelmæssig, modsætningsfyldt form, som i en lidt skæv, men spændende perle! I barokken bringes tilværelsens modsætninger sammen, ondt og godt, mørke og lys, men samtidig fastholdes det, at over det hele råder den ene sande treenige Gud. Første strofe af salmedigteren Thomas Kingos store påskesalme fra 1689 viser det:

Som dend Gyldne Sool frembryder
Giennem dend kulsorte Sky,
Og sin straale-Glands udskyder,
Saa at Mørk og Molm maa fly,
Saa min Jesus aff sin Grav,
Og det dybe Dødsens Hav
Opstod ærefuld aff Døde,
Imod Paaske Morgen-røde.

En ny ordning

Tiden mellem reformationens indførelse i Danmark i 1536 og indførelsen af enevælden i 1660 kaldes traditionelt adelsvældens tid. Ved reformationen 1536 blev bispegodset nationaliseret og de katolske biskopper fængslet og smidt ud af rigsrådet, som nu alene bestod af højadelige medlemmer, der sammen med kongen var, hvad vi i dag kalder regeringen. Det gav ikke sjældent anledning til konflikt mellem rigsrådet og kongen, der havde måttet underskrive en nøje specificeret håndfæstning ved sin tiltrædelse. Konflikten blev særlig tydelig under kong Christian IV og Frederik III's regeringstid, indtil enevælden ved noget nær et statskup blev indført 1660.

Som i statens styre således også i de enkelte sogne ud over landet; for nu indtrådte typisk den lokale adelsmand som sognekirkens beskytter, ”patron”, i større eller mindre grad. I Radsted var det absolut i større grad, som Frederik II's gavebrev antyder. Det var herremanden, der kaldte præsten un-

der forudsætning af, at han kunne godkendes af biskoppen over Fyens stift, som Lolland-Falster dengang hørte under. Det fremgår ikke, at sognets befolkning havde noget at sige i dette tilfælde, men i reglen skulle ”sognemændene” give deres tilslutning.

Efter reformationstiden gjaldt det om at konsolidere kirken som ret evangelisk-luthersk. I Danmark skulle den være nøjagtig som i Luthers Wittenberg, bestemte Christian III². Bestræbelserne på at bevare reformationens ånd kunne efterhånden blive noget firkantede i den senere lutherske ortodoksi. Ortodoksi vil sige ret tro og lære, her især i modsætning til den romersk-katolske kirke, som man jo ved reformationen havde skilt sig fra og dermed også forkastet pavens primat, dvs. pavens fulde, øverste, universelle myndighed over hele kirken. I praksis havde denne myndighed grebet ind i stort set alle forhold i samfundslivet, og denne fjernstyring fra Rom følte efterhånden utålelig i det nordlige Europa og førte til sidst til reformationen. Efter flere tilløb blev det Martin Luthers (1483 – 1546) indsigelse i de berømte 95 teser (31. oktober 1517) mod hele systemet bag afladshandelen³, der udløste reformationen. Denne fik snart flere grene, hvoraf Jean Calvins reformation, der begyndte i Genève, er den mest betydningsfulde og blev til det, vi i dag kender som den

reformerte kirke. Men i den efterreformatoriske danske kirke, hvor kongen var blevet kirkens overhoved, blev det af yderste vigtighed at fastholde den helt rene lutherske lære, nu hvor man i Mellemeuropa søgte at rulle reformationen tilbage i 30-års krigen 1618-48, og hvor calvinistiske opfattelser kunne snige sig ind i selv lutherske teologers tankeverden (den internationalt berømte danske teologiprofessor og rektor for universitetet Niels Hemmingsen (i øvrigt bondefødt i Tågerup sogn på Lolland!) blev sågar afskediget på grund af formodet "kryptocalvinisme").

Ved I, hvorfor vi kaldes herremænd?

Træder man ind i Radsted kirke gennem tårnrummet, ser man lige indenfor til venstre en fornem ligsten over Otto Gyøe (Gøye). I toppen står et manende O homo memento mori (Menneske, husk at du skal dø).⁴ Døden var altid nærværende for 15-1600 tallets mennesker. Havde man overlevet den tidlige barndom og havde gode kår, havde man måske mulighed for at vokse op og få et godt liv. Sygdom var dog hver mands herre på en helt anden måde end nu. Og selv om man undgik alt dette, så skulle de talrige krige i perioden nok tage livet af mange unge og stærke! Det viser den unge adelsmand Otto Gøyes skæbne. Han var sammen med sin søster Mar-

Ligsten Otto Gyøe (Gøye)

grethe blevet ejer af Krenkerup i 1558 efter faderen Albrecht Gøye, der på sin side havde arvet godset efter sin fader, rigshofmester Mogens Gøye. Men så blev der krig!

I nogen tid havde der været tiltagende spændinger mellem Danmark-Norge og Sverige. Det endte med den nordiske 7-års krig 1560-67. Sverige udfordrede Danmark-Norges dominans i Østersøen og Nordhavet, og det måtte stoppes. Men Otto Gøye kostede det livet! Han blev, som der står på gravstenen, "*skot y Sverig af rigens finder oc*

døde paa Elsborig den 23. octob 1566 oc blef her begravet y Rasted kircke den 23. febru ter mand schref Gutz aar 1567 Gud giffue hano en ærefuld oc gledelige upstandelse". Krigen kostede også et berømt familiemedlem livet, nemlig rigsadmiral Herluf Trolle, der gennem sit ægteskab med Birgitte Gøye var onkel til Otto Gøye. Adelen skulle nemlig stille krigsfolk og selv gå foran med et godt eksempel – i rustning og med slagsværd ved siden. Da Niels Hemmingsen prøvede at overtale Herluf Trolle til at blive hjemme fra et togt mod svenskerne – for Trolle havde allerede i to år udsat sig for megen fare – så gav Herluf Trolle ham det berømte svar:

"Mister jeg mit liv, jeg får vel liv igen. Vide I, hvorfor vi hedde herremænd, hvi vi bære guldkæder og have jordegods og ville være yppermere og højere agtet end andre? Derfor have vi denne ære for andre, at når vor konning og herre, land og rige haver det behov, da skulle vi rigens fjender afværge, beskytte og beskærme med magt og al formue vor fædrene rige, at vore undersåtter må bo og være udi fred og rolighed".

Som bekendt blev Herluf Trolle ikke hjemme og han blev såret under et søslag ved Femern. Han ville dog ikke lade sine sår pleje, før krigshandlingerne var forbi. Det blev fatalt, og han

døde en måned senere. Den unge Otto Gøye havde på samme måde set det som sin pligt som adelsmand med sin person at "afværge rigens fjender", og det kostede også ham livet

Efter syvårskrigen kom der nogle rolige årtier med opgangstider for landbruget og ikke mindst for godserne. Det kan man også tydeligt aflæse i de store bygge- og forskønnelsesarbejder på Krenkerup gods og Radsted kirke i begyndelsen af 1600-tallet.

Axel Brahe, der var født på Krogholm slot ved Ystad i 1582, havde arvet Krenkerup efter sin fader Peder Brahe (der var gift med Margrethe Gøye), og Axel giftede sig 1. april 1610 med den 17-årige Elisabeth Olufsdatter Rosensparre, der var født 1592 på Skarhult slot i Skåne som datter af Oluf Rosensparre og Lisbeth Gyldenstjerne⁵.

Fra Mogens Gøyes tid havde Krenkerup slot på den tid i store træk det udseende, det har i dag. Men ægteparret tog straks fat på en opgradering af Radsted kirke, så den afspejlede dels den rette, lutherske tro og dels gods-ejerens omsorg for bygningen. Det skete med altertavle og prædikestol fra 1610 i højrenæssance, begge dog meget omdannet i nyere tid.

I 1611 fulgte det store, smukke dåbsfad af messing til døbefonten af gotlandsk

Krenkerup slot

kalksten fra omkring 1300. Dåbsfadet er indgraveret med Elisabeths forældres navne og med Axel Brahes og Elisabeth Rosensparres våbener og navne. Parret fik en søn, Peder, 6. august 1612, og mon ikke han er døbt i dette dåbsfad? Men glæden over den nyfødte varede kun kort, for lille Peder døde 11. juni det følgende år.

Det var en streng tid for Elisabeth, der året efter også mistede sin mand. For Kalmarkrigen var brudt ud 1611, trods både det danske og det svenske rigsråds advarsler. Christian IV ville erobre Sverige og genoprette Kalmaruni-

onen, men ingen af parterne kom reelt ud af stedet. Til gengæld medførte krigen som alle krige ufattelig lidelse og sorg. Axel Brahe deltog naturligvis i Kalmarkrigen som det sømmede sig for en herremand. Det vides ikke om han blev såret, men han døde 24. juli 1613, 30 år gammel, ½ år efter krigens slutning.

Nu var den unge, barnløse Elisabeth enke i de følgende 9 år. Hvad skulle hun gøre? Ud over naturligvis at forestå godsets drift med sine trofaste folk, så viede hun Radsted kirke stor opmærksomhed. Det udseende, den har

Daabsfad Radsted kirke.

i dag, skyldes i høj grad Elisabeth Rosensparre.

I 1616 stod gravkapellet mod nord færdigt, det kaldes det rosenkrantz-ske kapel, men burde jo snarere hedde Rosensparres kapel. Her blev først hendes mand Axel Brahe og deres lille søn Peder bisat og senere dem, som epitafierne i kapellet og våbenskjoldene over indgangen viser. De to store alterstager af messing gav hun til kirken i 1617, og i 1621 fuldendtes værket med tårnforhøjelsen og det statelige spir samt våbenhus mod syd. Det er imponerende arbejder i løbet af ganske få år, og det er ganske på sin plads, at Elisabeths monogram EL RS

står tydeligt i lysere mursten på tårnforhøjelsen. Lignende arbejder på kirkerne foregik i disse år overalt i landet, betalt dels af kirketienden (som for det meste ejedes af godsejeren for at denne kunne vedligeholde kirken) og dels (for gravkapellernes vedkommende) af godsejeren selv.

Man kan godt få den tanke, at arbejderne ved netop Radsted kirke hænger sammen med de tab, Elisabeth havde lidt, og som var en fælles skæbne for mange på den tid, høj som lav. Nu var Radsted kirke blevet meget synlig og var det eneste sted i sognet, hvor høj og lav kunne mødes under Guds ord uanset deres status i samfundet. No-

Radsted kirke fra sydøst.

get andet er, om det reelt skete i noget større omfang i denne tidsperiode⁶.

I 1622 var Elisabeth Rosenparres enkestand forbi. Den 30. juni ægtede hun Palle Rosenkrantz i København, og brylluppet stod i kong Christian IV's nærværelse! Den elegante verdensmand Palle Rosenkrantz var født på Glimminge i Skåne, gik i skole i Sorø og studerede i Wittenberg, Genève og Poitiers; desuden berejste han Nederlandene og England.

Som fændrik ved kongens livkom-

pagni deltog han i Kalmarkrigen og udmærkede sig navnlig ved Kalmars indtagelse 1611. Ved Elfsborgs belejring samme år blev han livsfarligt såret, men kom dog over det og rejste ved årets slutning i kongens ærinde til England. Da han kom hjem, var krigen forbi, og han indtrådte nu i hoftjenesten med titel af "kongens opvarter".⁷ Han blev flere gange brugt i diplomatiske sendelser og blev senere.

lensmand først i Vordingborg og siden Nykøbing med Aalholm. Krenkerup blev nu hans egentlige hjem, men han

Gravstele Radsted kirke

havde også flere andre gårde både på Lolland og i Skåne.

Elisabeth Rosensparre og Palle Rosenkrantz fik ingen børn, og de fik kun 5 år sammen. Efter nogen tids sygdom døde hun den 30. december 1627 på Vordingborg slot, kun 35 år gammel.

Sognepræsten i Vordingborg var på den tid digteren Anders Arrebo, som i øvrigt var den første, der skrev poesi i moderne forstand på dansk⁸.

Han skrev et hyldestdigt om Elisa-

Oversættelse:

16 - Den ene og treenige Gud være ære - 28

To par smelter sammen til et og bliver til sidst til intet, så de evigt kan være fuldkommen et med/i Gud

Med to adelige ægtemænd Axel Brahe og Palle Rosenkrantz, herrer til Krenkerup, hviler her **Elisabeth Rosenspar**, frue til Skarholt; af disse er hin født 15 september 1582 og gift med hende Palmesøndag 1610, død 24. juli 1613 – og denne er født 28. juni 1587, forenet i ægteskab med hende 30. juni 1622, død 22. februar 1642

Med to adelige hustruer Helvig Rantzow og Elisabeth Rosenspar hviler her **Palle Rosenkrantz**; af disse er hin frue til Fævejle, født den 1600, gift med ham 1. september 1616, død 23. juni 1618 – og denne er født 2. november 1592, død 30. december 1627.

Forud for disses død er to sønner begravet her, Peder Brahe, søn af Axel Brahe og Elisabeth Rosenspar, født den 6. august 1612 og død den juni 1613 og **Frans Rosenkrantz**, søn af Palle Rosenkrantz og Helvig Rantzow, født og død 24. juli 1617. **De venter i Kristus en ærefuld opstandelse.**

Dette til minde, ære og i kærlighed skrev og opsatte den sidste af disse, den sorgfuldt efterlevende

Palle Rosenkrantz
Leve de dødes minde

Bygningstavle vaabenhus.

beth Rosensparre, om hendes person og værk med trøst til den sørgende enkemand, Palle Rosenkrantz. Det begynder: *"Vel mangen prægtig bygning står / med spær og spire høje, / der skoven ranke overgår, / forlyster rejsend' øje..."* og i det følgende prises rosenhaven, hvor sangfuglene slår deres triller, og hvor Rosensparre og Rosenkrantz væves kunstfærdigt sammen. Elisabeth omtales som en, der aldrig blev hovmodig, ja næsten mere ydmyg, jo fornemmere værker hun stod bag. Des mere tragisk er det, at en stærk storm nu har fældet Rosensparre, som var rodfæstet og bevaret i Kristus, og at rosenkransen er blæst ned! Digets sidste strofe står øverst på siden.

Senere satte Palle Rosenkrantz en bygningstavle over indgangen til våbenhuset til minde om Elisabeth Rosensparres indsats. Nederst står: GUD GLEDE HENDIS SIEL

*Far vel du ædle Rosenspar,
Far vel, O salig Frue,
Gud glæde dig i ævig Aar,
Hans Ansicts Lius beskue.
Vær taalig, ædle Rosenkrantzt,
Dit Sparre er ubrødet,
Din Ven gaar skøn i Engledantzt,
I Døden er udødet.*

Præst og herremand

I Vordingborg var Palle Rosenkrantz blevet bekendt med kapellanen, Poul Andersen Tirsted, der havde betjent ægteparret med nadverens sakramente kort før Elisabeth Rosensparres død. I marts 1631 kaldte Palle Rosenkrantz ham til at være sognepræst i Radsted sogn.

De standsforskelle, der herskede i 15-1600 årene, gjorde, at sognets folk reelt intet kendte til adelens og andre standspersoners liv, så fantasien kunne boltre sig des mere. Det fortæltes således om Poul Andersen Tirsteds embedstid, at han jævnlig slog en svir af med Hr. Palle Rosenkrantz på Krenkerup. Efter at han var død skal han have talt med lydelig røst og sagt, at han var fordømt, og at man skulle sige til Palle Rosenkrantz, at han ikke havde bedre at vente, hvis han ikke omvendte sig. Denne advarsel skal have haft den gode virkning, at Palle Rosenkrantz

bedrede sig og for at vise omvendel-
sens frugter stiftede Radsted Hospital.
Biskop Tønne Bloch⁹ gav denne histo-
rie følgende hvasse kommentar: ”*En-
hver kan nok se, hvad slige beretninger
smager af. Kristus lærer anderledes i
den rige mands historie (Luk. 16,19-
31)*¹⁰. Og Fanden skulle nok begynde
at arbejde på folks omvendelse og give
anledning til at bygge hospitaler! Her
må være bedrageri under, om ikke ond-
skab til at sværte både den døde mands
og den endda levende herres navn.”

Herefter blev magister *Claus Jensen
Varberg* sognepræst. Som lensmand
på Vordingborg har Palle Rosenkrantz
været godt bekendt med denne nye
rektor på latinskolen og har givet ham
et tilbud, han ikke kunne sige nej til.
Af kaldsbrevet fremgår, at: ”*efter Or-
dinantsen med Provstens Vidskab saa
vel som med Sognemændenes gode
Behag (har jeg) udvalgt og kaldet hæ-
derlig og højlærd Mand, Mester Claus
Jensen, forrige Skolemester i Vording-
borg, at være og blive Sognepræst til
fornævnte Radsted Kirke (...), dog
med saadan Vilkaar, at (...) Dr. Hans
Michelsen, Superintendent over Fyens
Stift, kjender ham skikkelig og bekvem-
dertil og med Lærdom og Levnet fin-
der ham dygtig til samme Kald at fore-
staa (...)*”.

I det følgende pålægges han såvel at
”prædike Guds saliggørende Ord rent

og uforfalsket og de hellige Sakra-
menter administrere i deres Rette Brug
efter vor Kristen-Kirkes Ordinants og
Lærdom” som at ”*holde hans Præste-
gaard lovligen ved Bygning og Hævd
saa vel som dens tilliggende Grunde
og Ejendom ved lige og deraf ikke lade
noget forekomme; Skoven i lige maade
ikke forhugge og ingen Oldenskov
hugge, uden den forvises ham, og ikke
hugge Underskoven (...) til urette Ti-
der*”. Til gengæld skal han så beholde
præstegården og tienden af bønderne
med sædvanligt offer og almissekor-
net og sædvanlig kvægtiende. Blandt
de naturalier, han yderligere tillægges,
er også retten til ”*naar Olden er, da
have sine Svin fri paa Radsted Skove,
saa vidt hans Gaards Lod kan taale*”.
(citeret efter C. A. Dons’ optegnelser).

Landets skove var på den tid ved at
blive en knap ressource, og lovgivning
havde reguleret, hvordan de skulle be-
nyttes.

De høje træer, overskoven, tilhørte
herremanden, og underskoven kunne
landsbyen – og altså præsten – selv
bruge, men ikke ”til urette tider”! Man
kan måske i dag smile lidt af disse nøj-
agtige anvisninger for præstens land-
brug, skovbrug og svinehold osv., men
skulle sognets folk have respekt for
præsten, måtte han forestå sit hus godt
og være et godt eksempel, som også
et bibelsted siger: ”*Hvordan skal han*

kunne tage sig af Guds menighed, hvis han ikke forstår at styre sit eget hus?" (1. Tim. 3,5)

Claus Jensen Varberg var født 1. september 1609 i Halland. Han blev student 1627 fra Vor Frue skole i København og studerede siden i Rostock og Wittenberg. Efter sin hjemkomst blev han 28. maj 1633 magister og var som nævnt rektor ved den latinske skole i Vordingborg i et års tid fra 1635-36. Han blev 19. juli 1636 ordineret i Radsted kirke af biskoppen, dr. Hans Michelsen. Den 12. søndag efter Trinitatis (13. september) 1636 blev han i kirken ægteviet til Gunild Jakobsdatter, uden tvivl den samme, som havde været gift med begge hans forgængere. Mod slutningen af sin embedstid blev han 1666 tillige beskikket til provst for Musse herreds provsti.

Han var en velbegavet og kundskabsrig mand, som har efterladt sig flere skrifter, der vidner fordelagtigt om hans plads i datidens åndsliv. Først på latin i 1644 og året efter på dansk udgav han *"Den guddommelige Lærdoms korte Begreb ud af den hellige Skrift og de rette Læreres bedste Skrifter befattet"*, et skrift der viser ham som en typisk repræsentant for den ortodokse lutherdom¹¹.

Han har også forsøgt sig som dansk digter i Kierligheds Kierlighed, 1654, der giver en udvikling af kærlighedens

natur og former. Men hans egentlige digteriske styrke ligger i hans evne til at forme rammende, latinske sentenser, som er samlet i hans Epigrammata I-IV (1642). Den lille bog indeholder adskillige elegante disticha (to-linjede vers) og falder i fire afdelinger, den første med teologisk indhold: vers om katekismen, fadervor, trosbekendelsen osv., den anden om de rette kirkelærere, den tredje rummer et vers om hvert århundrede siden verdens skabelse, og den fjerde er tilegnet *"den fremragende og virksomme mand Palle Rosenkrantz' højædle frue Elisabeth Lunge"*. Denne del har også en vis historisk betydning i kraft af en række hyldestdigte til fremtrædende personligheder i datiden og digte, der beskriver lokaliteter ved Krenkerup slot og have og Radsted kirke.¹²

Et par eksempler skal gengives her (min oversættelse):

Hortus Krencherupensis (Krenkerup Have):

Qvi viridantem hortum Pallantis lustrat, ubivi / Qvod laudet; nusquam qvod reprehendat habet.

Den, som vandrer i Palles grønne lysthave har overalt / noget han må rose; intetsteds noget han må dadle.

Ornamenta templi Radstadiensis (Radsted kirkes prydelser (kirkegårdsmu- ren 1635)):

His muris Pallas sacrum circumde-

*dit agrum: / Angelicis muris Jova re-
cingat eum.*

Med disse mure har Palle omgivet den
hellige ager: / Med englemure omslut-
ter Herren den.

I 1641 stiftede Palle Rosenkrantz Rad-
sted Hospital¹³ som bolig for godsets
fattige og trængende.

Fundatsen bestemte, at sognepræsten
skal *"af Guds Nidkjerhed og Kjær-
lighed til hans Jevnkristne have Tilsyn
og Indseende med samme Hospital"*
og *"med Herredsprovsten udi Musse
Herreds Raad indsætte de nødtørftige
Almisselemmer efter Fundatsen, naar
nogen uddør, desligeste have god tilsyn
med de Fattige og deres Underhold-*

*ning (...), købe og sælge til Gavn og
Gode efter Fundatsens Lydelse uden
nogen Forringelse og Forargelse"*.

Sognepræsten måtte altså selv bære
eventuelle tab. Han havde ladet en
bygning ved hospitalet opføre, og da
der blev holdt syn over den ved hans
død i 1671 måtte boet udrede 46 slet-
daler 8 skilling. Magister Claus var
blevet narret af den købmand, som
havde solgt ham murstenene, der sy-
nes at have været beskadiget af hav-
vand.

Man får indtryk af, at det var temme-
lig byrdefuldt for Varberg at have med
Radsted hospital at gøre, hvilket det
følgende kan illustrere:

Engang havde man taget hans ene

Radsted hospital før 1908

tjenestekarl, Jens Rendsen, til soldat. Hans anden tjenestekarl, Ambros Rimmertsøn, var også udtaget til soldat. Han var barnefødt i Radsted, men havde skjult sig i sin fars hus i Majbølle, så lægds mændene ikke havde fået fat på ham. Han var senere kommet til at tjene hos magister Claus. Nu sendte Peder Lauritsen, forpagter og fuldmægtig på Krenkerup, 9. december 1665 lægds mændene op i præstegården for at tage Ambros Rimmertsøn til soldat, da der manglede en for hospitalets hartkorn.

Lægds mændene traf magister Claus da han holdt måltid, og fremførte deres ærinde og lagde Peder Lauritsens seddel for ham. Magister Claus svarede dem: *"Hilser Peder Lauritsen en god Dag. Er der ingen anden, som I kunde tage, end min Tjener? Der sker mig stor Uret. Jeg skal før vove hundrede Daler og gaa for Kongen selv og klage det, og endogsaa for Christen Skiel, hans gunstige Patron."*

Da lægds mændene gik ud i gården, gik magister Claus efter dem og var noget fortørnet, og da en af lægds mændene ville føre Ambrosius bort, tog magister Claus ham fra manden og førte ham ind i en stald og bød ham passe sin gerning, lukkede døren i for ham og sagde til lægds mændene: *"Gaar ud af min Gaard og gør mig ingen mere Harm og hilser Peder Lauritsen en god Dag!"*

Søndagen efter anførte han bl. a. i sin prædiken Matth. 24,7: "Folk skal rejse sig mod folk og rige mod rige" og v. 12: *"Fordi lovløsheden tager overhånd, skal kærligheden blive kold hos de fleste"* og han fortsatte med heftige affekter således: *"Nu går sådanne Kristi ord for sig, thi nu står den hele verden i forvirring; nu strækker enhver sine fingre det længste, han kan og somme videre end de burde. (...)* Dersom præsterne ikke må beholde deres fornødne tjenere få de gå ud og lukke gærder og gøre anden bondegerning og lægge deres bog til side" osv. Om ikke andet var det da i hvert fald en aktuel prædiken.

Et andet eksempel på hans måde at bruge prædikestolen på kom året efter, da magister Claus i prædikenen beklagede sig over nogle forhærdede mennesker, som havde ødelagt hans gærder på hans vænge på Nørreskov. Han skal da have sagt: *"Dersom du ikke bekender det, da vil jeg lade kirkens band¹⁴ gå over dig og i særdeleshed I Nørreby husmænd. Det blev han anklaget for, men magister Claus nægtede at have brugt bandtruslen og sagde, at han var forpligtet til at straffe alle slags synder og således blot gjorde sit arbejde ved at formane dem, der havde gjort det, til at rette sig"*.

Disse hændelser er fra Varbergs sidste år som præst. Vi møder her en selv-

*Epitafium over Johannes Clausen
Varberg.*

bevidst præst, gammel i gårde, som holder på sin ret – og ikke tager i betænkning at føre ”skriftbevis” derfor. Præster bliver ofte kendt for det, de ikke skulle have gjort; men man tør vel gå ud fra, at der ellers lød solid luthersk-ortodoks forkyndelse fra Radsted kirkes prædikestol.

Præsteparret bidrog ved deres døtre flittigt til landsdelens præstefamiliers børneflokke! Claus Jensen Varberg havde 3 børn med sin hustru, Gunild

Jakobsdatter, Jakob, Anna og Sophie, men hun må have medbragt ham en steddatter, for da han året efter hendes død (20. maj 1664) ville gifte sig igen og derfor skulle skifte med sine børn, havde han tre svigersønner, nemlig de tre præster Mogens Davidsen i Majbølle, Peder Olufsen i Borre på Møn (som i Radsted kirke i 1663 var blevet viet til Anna) og Frands Frandsen i Tårs og Vignæs. Magister Claus giftede sig igen 1665 med Kirsten Jørgensdatter, datter af Jørgen Lauritsen Falster, sognepræst for Stadager og Nørre Kirkeby sogne på Falster. Med hende havde han også tre børn: Jens, Jørgen og Gunhild. Gunhild blev gift med Hans Mikkelsen Winding, som var præst i Radsted 1690 – 1702.

Sønnen Jens var født 24. juli 1666, blev student fra Saksøbing skole og bachelor fra Københavns universitet. Men han døde kun 27 år gammel i København 20. september 1693. I kirkeskibets søndre side findes indmuret en mindetavle over ham med indskrift på latin og græsk. Under den græske indskrift står der Ignat ad Rom, så teksten altså skal være fra en af de såkaldte apostolske fædre Ignatius’ brev til menigheden i Rom. Men teksten er ord til andet fra bibelen, 2. Kor. 4,18b: *”Det synlige varer jo kun en tid, det usynlige varer evigt.”* Dog spiller modsætningen mellem det synlige (jordelivet)

og usynlige (evighedslivet) også en hovedrolle i Ignatius' brev, der måske derfor nævnes her? Men enhver, som har mistet et barn, tror jeg umiddelbart kan forstå, hvorfor netop dette ord om det usynlige, der varer evigt, fandt vej til mindetavlen over Johannes Clausen Varberg.

Magister Claus synes at have været en velhavende mand, han efterlod sine børn af andet ægteskab noget jordegods, nemlig 3 gårde i Errindlev, en øde jord i Skelstofte Mark og 2 gårde i Vester Ulslev. Han døde 27. februar 1671.

Religionen og den nye videnskabelighed

I 15- og 1600-tallet udvidede vores verden sig betragteligt på grund af alle de opdagelser, der også i Danmark blev gjort i disse år på utallige områder i livlig udveksling med lærde over hele Europa. Vi kan nævne astronomien (Tycho Brahe), anatomien (Caspar og Thomas Bartholin), geologien og anatomien (Niels Stensen), og mere endnu.

Karakteristisk for disse lærde folk var, at de stræbte efter at tilegne sig en omfattende forståelse baseret på egne iagttagelser og ikke som tidligere nøjedes med at gentage, hvad oldtidens lærde var kommet frem til. Og så var de polyhistorer, kyndige i "det hele", som kunne være flere forskellige videnska-

ber. Nu var "det hele" jo heller ikke så komplekst og datatungt som det er nu, men alligevel viser det en imponerende vilje til at forstå tilværelsen som en sammenhængende helhed.

Det var for de fleste af dem en given ting, at over det hele stod Gud, alt udsprang af den Almægtiges skabervilje. Selv om forskningsresultater kunne afvige fra bibelens forståelse af forskellige sammenhænge, synes det ikke at have været et problem for disse forskere, måske netop fordi de også havde en omfattende teologisk indsigt.

Caspar Bartholin var præstesøn fra Malmø, og skønt hans interesser var teologi og filosofi, drog medicinen ham også, og efter flere studierejser valgte han den som hovedområde og blev professor først i latin og så i medicin i København, samtidig med at han fortsatte sin filosofiske forfattervirksomhed. Teologien drog ham dog stadig, ikke mindst som følge af hans kontakt med den teologisk lærde adelsmand Holger Rosenkrantz, og efter 1624 rykkede han over i det teologiske fakultet som professor¹⁵.

Hans søn *Thomas Bartholin* helligede sig derimod medicinen og anatomien, hvor han udførte banebrydende forskning.

Niels Stensen påviste på grundlag af studier af blandt andet forstenede hjætænder og andre forstenede havdyr i geologiske lag i Toscana, at livet var

langt, langt ældre end det antal år, man ud fra bibelen mente at kunne beregne, der var gået siden verdens skabelse. Stensen var siden sin ungdom optaget af filosofiske og religiøse spørgsmål og samtidig en skarp analytiker indenfor anatomi, geologi og palæontologi. I forbindelse med sin tiltrædelsesforelæsning som kongelig anatom på anatomisk institut i København 1673 udtalte han de berømte ord: Skønt er det, vi ser, skønnere det, vi ved, langt det skønneste er det, vi ikke ved!

Niels Stensen konverterede til den katolske kirke og blev biskop i Nordtyskland. I sit sidste år levede han et asketisk liv som præst i Schwerin.

Det for mig fascinerende ved 1600-tallet er (og jævnfør det følgende afsnit), at der endnu ikke var gået et jerntæppe ned mellem teologien og naturvidenskaben, som siden i lange tider ikke ville vide af hinanden. Men i nyere tid er der vågnet en erkendelse af, at menneskelivet ikke kan beskrives udømmende på enten den ene eller den anden måde. Det fulde billede af mennesket og dets relationer kræver flere synsvinkler.

En celeber kræftoperation

Medicinhistorikeren, speciallæge Jesper Brandt Andersen har i en smuk bog fra 2017: *Thomas Bartholin, Lægen &*

anatomen, Fra enhjørninger til lymfekar, skildret denne tid, hvor alt bliver taget op til vurdering, lige fra enhjørninger og til de nyopdagede ”mælkeveener”, lymfekarrene. Men Thomas Bartholin virkede også som læge for adelen og deres børn, hvad han giver flere eksempler på i sine skrifter. Der er også en forbindelse til Krenkerup, til Palle Rosenkrantz’ 3. hustru, Elisabeth Lunge.

Efter Elisabeth Rosensparres død giftede Palle Rosenkrantz sig igen med den 19-årige Elisabeth Lunge. De blev gift i Køge 13. september 1629 og fik måske 6 børn mellem dette år og indtil Palle Rosenkrantz’ død i 1642. I 1656 henvendte hun sig til Thomas Bartholin og søgte hans råd. Thomas Bartholins beskrivelse af det videre forløb følger her, citeret i uddrag efter Jesper Brandt Andersens bog s. 257ff.:

”Den velbyrdige Elisabeth Lunge var henved de 46 år gammel og af et melankolsk temperament, som var taget til, efter at hendes navnkundige ægtemand Palle Rosenkrantz var afgået ved døden. I året 1656 opdagede hun i det højre bryst en knude i nærheden af brystvorten (...) Patienten rådførte sig med mig og dr. Poul Moth samt dr. Henrik Fuiren, og da hun modsatte sig et kirurgisk indgreb, standsede vi med alle midler svulstens vækst (...), men først og fremmest genoprettede vi den udeblevne menstruation, som omgå-

Palle Rosenkrantz, Elisabeth Lunge og Jørgen Rosenkrantz, maleri af (formentlig) Heinrich Dittmers på eptafium i Radsted kirke.

ende viste sig, fordi vi anvendte piller fremstillet af almindelig gøgeurt med udkog af paddehat, bævergejl, lang slangerod, sevenbom og rød myrrha samt destilleret olie af rav og kanel, hvis helbredende virkning vi ofte har erfaret. Hver gang hun som ønsket fik sin menstruation, bemærkede hun altid, at knuden blev mindre. Derfor begyndte hun at håbe på, at den med tiden helt ville forsvinde. I den overbevisning rejste hun hjem til sit dejlige gods på Lolland, hvor hun i overens-

stemmelse med de foreskrevne retningslinjer vågede over sit helbred. I det nærmest følgende år tog hendes sorg til på grund af datterens død og den ulykke, der ramte staten og landet¹⁶. Hendes helbred og knuden begyndte derfor at udvikle sig kritisk (...). (Hun) rejste således i sommeren 1658 tilbage til København for på ny at konsultere os læger om sit helbred. Kun et kirurgisk indgreb levnedes nu noget håb, for kræftknuden havde bredt sig til hele brystet, og den snigende død

truede hver dag med hensygnen i kræft. Vi følte omhyggeligt på kræften og kunne se, at man uden større risiko kunne foretage et operativt indgreb (...) Denne forhåbning gav hende nyt mod, og hun fortrak derfor at dø for kirurgens hånd fremfor at henslæbe et liv, der hver dag var en tortur.

Uforfærdet og beredt til døden ville hun nu give sig vor kirurg i vold og krævede en operation. Mens dr. Moth og sammen med mig Philip Hacquart – han er kongelig kirurg og specialist på sit område – foretog alle de nød-

vendige forberedelser, blev patienten ved præstens mellemkomst forsonet med Gud. Den 16. juni trådte vi sammen. Der blev forberedt forskellige slags sammentrækkende midler, og i et sideværelse holdtes også ilden klar. Patienten, som lå i en himmelseng, var svøbt i linned og havde en dyne over sig. Vi bød hende være ved godt mod og bad sammen med præsten en bøn til Gud, før vi gik i gang med arbejdet. Med venstre hånd tager kirurgen fat om hele kræftknuden og med den højre fører han meget hurtigt sin brede og spidse kniv rundt om det (...) og fjernede hele brystet sammen med kræften. (...) Patienten udstod operationen med roligt sind, men fuld af suk (...) Dernæst anvendte vi fordelende midler, som i løbet af seks uger næsten lukkede såret og bevirkede, at der blev dannet hud (...) På den måde blev den velbårne frue med Guds velsignelse lykkeligt befriet for en kræftknude, og hun lod før min afrejse afholde en takkegudstjeneste i kirken. Jeg har siden erfaret, at hun i den følgende strenge vinter under Københavns belejring blev kvalt af en slimhindebetændelse, som opstod, da hun fyrede med kul, hvis anvendelse hun ikke var fortrolig med.”

Jesper Brandt Andersen bemærker hertil, at kræften sandsynligvis havde spredt sig, måske også til lungerne, men at operationen befriede hende for

Epitafium i Radsted kirke.

de værste pinsler for en stund og måske også forlængede hendes liv.

Elisabeth Lunge er bisat i krypten under ”Rosensparres kapel” (det rosenkrantzske kapel), hvor tidligere hendes mand blev det, og hvor deres søn Jørgen også blev bisat godt et år efter sin mor. Han døde i Venedig 12. august 1660.

Der har været et større kapel mod nord, det reventlowske kapel fra 1739. Det blev revet ned allerede 1777, og kisterne heri sat ind i det rosenkrantzske kapel. Deres tilstand har efterhånden været sådan, at man i 1845 besluttede at sætte samtlige kister ned i krypten og mure den til. Efter den tid er begravelser fra Krenkerup gods sket på kirkegården til højre for hovedindgangen. I nyeste tid er begravelserne sket på en privat kirkegård i slotsparken.

Afslutning

I 1645 bestemte Christian IV, at præsterne i alle sogne skulle føre kirkebog over fødte, ægteviede og døde. Formålet var at skabe en systematisk oversigt over befolkningen, et folkeregister. Hvis vi havde haft kirkebogen for Radsted sogn så langt tilbage, ville vi også kunne få noget at vide om alle dem, der ikke er omtalt i det foregående, nemlig sognets almindelige befolkning, ”almuen”. Nogle præster syntes, at de blotte data var for lidt, og skrev også en lille biografi over de enkelte

afdøde i kirkebogen. Vi ved ikke, om det var tilfældet i Radsted, for ved den stråttækte præstegårds brand en nat i april 1799 brændte også kirkebøgerne! Det var endnu ikke bestemt (det skete først 1812), at bøgerne skulle føres i to eksemplarer, der ikke nogen nat måtte opbevares under samme tag.

Men andre steder fra har vi oplysninger som viser, at både høj og lav var fælles om at leve i en usikker verden, præget af krig og dyrtid, sygdom og ulykke, som vi har set i det foregående. Dog gik det som altid hårdest ud over de fattige, som ikke havde ressourcer til at stå imod selv, men var henvist til hjælp fra andre. Sådan har det også været i Radsted sogn, og med Radsted hospital, som Palle Rosenkrantz tog initiativet til, er denne indsats blevet sat i system – for de få, der boede der. Men over årene blev det alligevel til mange.

Adelsvældens tid er tit blevet skildret alene som en tid, hvor herremanden brugte sin hals- og håndsret over sine folk som han lystede, og hvor vornedskab og stavnsbånd tvang mennesker til at blive i sognet for produktionens skyld. Men det er et falsk billede! Det store flertal af godsejerne var godt klar over, at deres fæstere og husmænd og lugekoner var en forudsætning for deres egen velfærd. Men det var ikke ale-

Radsted kirke fra nord.

ne en nyttemoral, der prægede forholdet. Idealet var den faderlige omsorg, afledt af respekten for Gud, som både høj og lav stod til regnskab for.

Denne tankegang gennemtrængte hele samfundet og holdtes vedlige af kirkenes forkyndelse, ikke mindst ved begravelserne. I en artikel i værket *Riget, Magten og Æren* har forfatteren, Ole Bay, en kort omtale af udtrykket ”en salig og ærefuld opstandelse”¹⁷, der

findes på en del adelige gravsten. Om en adelsmand stiller Ole Bay spørgsmålet: ”*Har han forventet, at også Gud efter hans timelige død kunne se forskel på en Rosenkrantz og andre mere ydmyge dødelige? Det er et spørgsmål, der bliver stående.*”

Det ved jeg nu ikke. Jeg synes, at et vigtigere spørgsmål er, hvad udtrykket ”en ærefuld opstandelse” i virkeligheden betyder! Også i Radsted kirke findes denne indskrift, nemlig på den

tidligere omtalte stele i det rosenkrantzske kapel. Her står om de begravede: ”*De venter i Kristus en ærefuld opstandelse*”

Pointen her er, at æren består i den troendes delagtighed i *Kristi* ærefulde opstandelse, og ikke i den ære, man selv har opnået i levende live. Om end det ved en begravelse er naturligt at hæfte sig ved den jordiske ære, man har opnået, så var den tids mennesker ganske klare over, at overfor Gud er der ingen forskel på høj og lav i døden. Mennekelig ære tæller intet her. Derfor står der også øverst på gravstenen: DEO UNI ET TRIUNO GLORIA - Den ene og treenige Gud være ære.

Kilder:

Optegnelser vedkommende Radsted Præstekald og Radsted Kirke af Carl Anton Dons (sognepræst i Radsted 1843 – 1884), i Landsarkivet for Sjælland m.m. (angivet i noterne som ”C. A. Dons’ optegnelser”).

Claudii Jani Wardenbergensis Dani Epigrammata I-IV, Hafniae 1642, i Det kgl. Bibliotek.

Benyttet litteratur:

Jesper Brandt Andersen: Thomas Bartholin, Lægen & anatomen, København 2017

Riget, magten og æren: den danske adel 1350-1660. Red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen. Aarhus 2001.

Nils Christensen Roland (f. 1943) er student fra Sønderborg Statsskole 1963 og blev cand. theol. fra Københavns Universitet 1971. Samme år ansat som sognepræst i Radsted-Slemminge-Fjelde pastorat (fra 1980 alene Radsted). 1978 - 2008 var han tillige provst for Lolland østre provsti. Efter sin pensionering i 2008 var han 2011-12 præst for den danske lutherske kirke i Grimsby, Ontario, Canada. Har lejlighedsvis vikarieret som præst lokalt og er bl. a. formand for Emeritiforeningen og for Danske Sømands- og Udlandskirkers stiftsbestyrelse for Lolland-Falsters stift. Har skrevet en guide til Radsted kirke (1993) og et skrift om Radsteds præstegård og præstehistorie (2002).

Martin Schwarz Lausten: Den hellige stad Wittenberg, København 2002.

Radsted kirke i: Danmarks Kirker, udgivet af Nationalmuseet, hæfte 10, s. 981ff.

Den danske kirkes historie bd. IV, København 1959.

Dansk biografisk leksikon tilgået online på lex.dk.

Dansk Litteraturhistorie bd. 3, Stænderkultur og enevælde, København 2000.

Danmarks historie 1500-1700, Gyldendal og Politikens forlag, København 1989.

Fotos:

Fotoet af Krenkerup-gobelinen er stillet til rådighed af © Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum.

Fotoet af Radsted Hospital er optaget af Lars Hansen Tejlgaard før 1908.

Alle øvrige fotos er optaget af forfatteren.

Noter:

¹ På Gammel Estrups hjemmeside under punktet forgemak og riddersal er der (maj 2023) et foto fra riddersalen, hvor man yderst til højre ser lidt af Krenkerup-gobelinen. Se også <https://www.danskeherregaarde.dk/nutid/krenkerup> + Ejerrækken på dette websted.

² Lausten 2002, s. 91ff

³ Ved at købe et afladsbrev kunne man efter døden få nedsat sit ophold i skærsilden, så i realiteten profiterede pavemagten på den tid af menneskers dødsangst. Afladskræmmeren Johann Tetzl og hans forretning var den direkte anledning til Luthers frontalangreb på denne tankegang og den deraf følgende indtægtskilde for pavestolen.

⁴ Denne sten var, sammen med forældrenes, Albrecht Gøye og Anne Rosenkrantz, tidligere indmuret i korets østsvæg på hver side af altertavlen,

hvor personerne må ligge begravet under gulvet. Ved kirkens store renovering 1868-70 blev stenene flyttet til deres nuværende plads, da man nok har ment, at alterpartiet burde være ene om korets østsvæg. I det store, stilrene tårnrum præsenterer de to gravsten sig nu smukt i nordvæggen. Der er tydeligvis tilstræbt portrætlighed i udformningen af figurerne, og Otto Gøye ser ud til at være et sted i 20'erne.

⁵ Navne og data anført efter 250 Komplette stamtavler fra Danmarks Adels Aarbog: Skeel, Schaf-falitzky og Ahlefeldt (finnholbek.dk)

⁶ Riget, Magten og Æren, Aarhus 2001, s. 302ff

⁷ Citeret efter Bruun, Henry: Palle Rosenkrantz - lensmand i Dansk Biografisk Leksikon på lex.dk. Hen-tet 23. juli 2023 fra https://biografiskleksikon.lex.dk/Palle_Rosenkrantz_-_lensmand

- ⁸ Anders Arrebos fordanskning i sin Hexaëmeron af et fransk forlæg om de seks skabelsesdage (Gen. 1) og hans gendigtning af Davids salmer fik stor betydning for dansk digtnings udvikling. (Dansk Litteraturhistorie, København 2000, bd. 3, s. 109ff. og 126ff.)
- ⁹ Biskop Tønne Blochs (1733-1803) manuskript om præsterne i Fyens stift. Her citeret efter C. A. Dons' optegnelser.
- ¹⁰ Pointen her er, at de døde ikke kan træde i forbindelse med de levende; kun den hellige skrift kan vejlede de levende.
- ¹¹ Jævnfør følgende epigram af CJV: Mille Catechismi lucem videre: Lutheri / Solus habet lucem: Nox nigra mille tenet (Tusind katekismer har set lyset: Luthers alene har lyset: Den mørke nat rummer de tusind).
- ¹² Kornerup, Bjørn: Claus Jensen Varberg i Dansk Biografisk Leksikon på lex.dk. Hentet 26. juli 2023 fra https://biografiskleksikon.lex.dk/Claus_Jensen_Varberg
- ¹³ Radsted Hospital, ”Trøstens Bølg”. Bygningen lå syd for kirkebygningen, hvor der nu er kirkegård. Den afbildede bygning er ikke den oprindelige, men blev opført 1818 og nedrevet 1908. Foto: Lars Hansen Tejlgaard
- ¹⁴ Det såkaldte ”lille band”, som bestod i udelukkelse fra nadveren en tid
- ¹⁵ Den danske Kirkes Historie, bd. IV, s. 227f.
- ¹⁶ Karl Gustav – krigene 1657 - 1660
- ¹⁷ Side 307ff.

Danmarks første kvindelige præst – Johanne Andersen fra Falster

Af Birthe Gunhild Friis

Johanne Andersen fra Virket på Falster blev Danmarks første kvindelige præst i 1948, så i 2023 er det 75-års jubilæet for kvindelige præster. Det var den grundtvigske Lolland-Falsters Valgmenighed, der udsprang fra Nørre Ørslev Højskole og holdt til i Nørre Ørslev Kirke, der i 1946 tog det modige skridt at vælge Johanne Andersen til deres valgmenighedspræst. Herefter begyndte valgmenigheden en stædig og sej kamp for kvindelige præster. Men alle gode historier har en lang forhistorie og efterhistorie. Her får du historien set fra Præstegården i Nørre Ørslev på Falster.

75-års jubilæet for kvindelige præster og 100-året for Lolland-Falsters Valgmenigheds stiftelse

Hvordan kunne det gå til, at 36 personer fra Lolland-Falsters Valgmenighed (1923-73), der mødtes på en aften i 1946, kunne gennemtvinge et radikalt brud i dansk og international kirkepolitik og få indført en lov, der gav ret til at kvinder kunne blive præster i Danmark?

Ikke nok med det. De fik også indført endnu en lov, som gjorde det muligt at løse stiftsbånd til en anden biskop, hvis ens egen biskop var imod kvindelige præster. 36 personer i en grundtvigsk valgmenighed på Falster valgte

en lokal gårdmandsdatter, den 33-årige cand.theol. Johanne Andersen til deres præst og ændrede kirkehistorien! Hvordan kunne det lade sig gøre for en lille valgmenighed, som blev grundlagt for 100 år siden i 1923? Ja, det kan der være mange grunde til.

Der har været en tradition for stærke kvinder på Falster. Nykøbing Slot var beboet af flere enkedronninger. Besøger man Klosterkirken i Nykøbing F., kan man se Danmarks største stykke kirkeinventar, nemlig enkedronning Sofies anetavle, som hun skænkede kirken, sammen med prædikestolen og altertavlen. Hun havde økonomisk sans og var Europas rigeste kvinde på

Hanne Gaard planter Kvindeegen i Nørre Ørslev i anledning af kvindernes stemmeret. Med skovle fv. Thorsen, Hanne Gård og højskoleforstander senere valgmenighedspræst M.P. Smidt. Privat foto.

sin tid. Men måske skal vi gå lidt længere frem i historien, til et ægtepar i Nørre Ørslev, Hanne og Niels Gaard.

Hanne og Niels Gaard

Hanne og Niels Gaard tilhørte begge gamle, stolte Nørre Ørslev slægter. De var begge født i 1840, gik i skole sammen og havde tidligt fundet sammen. De blev viet i Nørre Ørslev på Valentins dag den 14. februar 1862. De var begge høje, men Hanne var mørkhåret

og streng, mens Niels var lyshåret og havde et lyst sind. Men de var progressive og prøvede, som mange andre på den tid, at vende den nationale stemning ovenpå nederlaget i 1864. De opbyggede en driftig gård, Luenhøj, med moderne roedyrkning og nye fodermetoder af kvægbesætningen. De fik lavet et fællesmejeri, som købte mælk fra omegnens gårde. De begyndte også som de første en tradition med 2-dages landbrugsmøder,

Kvindeegs-komiteen 2023 ved Kvindeegen og mindestenen "5/61915". Privat foto.

som senere bredte sig til hele landet, og de dannede læsekredse.

Hanne og Niels Gaard tilsluttede sig tidligt de grundtvigske kredse og blev nogle af initiativtagerne til den grundtvigske højskole, Nørre Ørslev Højskole (1878-1937). Den 3. november 1878 fejrede man åbningen af højskolen, og Hanne Gaard havde bundet en krans, der symboliserede tro, håb og kærlighed. Hanne og Niels Gaard fik ikke nogen børn, men man kan sige, at skolen blev deres "barn".

Ægteparret Gaard havde store planer og nyskabende idéer, men en forårsaf-ten i 1889 døde Niels Gaard pludselig, kun 49 år gammel. Han blev begravet fra hjemmet, hvor han lå i en åben kiste.

Huset var fyldt med mennesker fra nær og fjern. Provst Nielsen fra Nysted og forstanderen fra Nørre Ørslev Højskole, Niels Højgaard, talte ved den åbne kiste. Til sidst trådte Hanne Gaard frem ved den åbne kiste, bekendte trosbekendelsen og bad fadervor. Der-

efter blev kisten ført direkte til Nørre Ørslev Kirkegård, hvor Niels Gaard blev begravet med det samme. Hvorfor blev han ikke begravet fra Nørre Ørslev Kirke? Det fortælles, at Niels Gaard skulle have sagt: *"Hvis fattiglemmer ikke må komme ind i kirken ved deres død, så skal jeg heller ikke."* Det var et hårdt slag for Hanne Gaard at miste sin ægtefælle. Hun flyttede fra gården og fik bygget et hus ved siden af den nye Nørre Ørslev Højskole på landevejen.

Dansk Kvindesamfund

Dansk Kvindesamfund blev grundlagt i 1871.

I 1875 fik kvinder adgang til universitetet. I 1903 fik kvinder stemmeret til menighedsråd og kunne vælges til menighedsråd. Allerede i 1887 havde Dansk kvindesamfund besluttet sig for at få stemmeret for kvinder på programmet. Men det blev hurtigt trukket tilbage, da det i de bredere kredse i Dansk Kvindesamfund ansås for at være for radikalt. Så det blev først i 1906, at stemmeret for kvinder på programmet. I 1908 fik kvinder stemmeret og kunne vælges til kommunalbestyrelser. På det tidspunkt hed forstanderen på Nørre Ørslev Højskole Mads Peter Smidt.

Stiftamtmanden over Lolland-Falsters Stift og amtmanden over Maribo Amt hed på dette tidspunkt H.G.V Fedder-

sen. Han var gift med kvindesagsforkæmperen Astrid Strampe Feddersen (1852-1930). Hun var datter af lensbaron Henrik Stampe på Stampenborg, Nysø. Allerede i 1883-87 var hun bestyrelsesmedlem i Dansk Kvindesamfund, tog aktivt del i arbejdet for kvindesagen og forfattede skrifter om kvindesagen. Hun blev bestyrelsesmedlem igen fra 1903.

I 1909 havde Astrid Stampe Feddersen forsøgt at få dannet en kreds af Dansk Kvindesamfund i Nørre Ørslev omkring Nørre Ørslev Højskole. Astrid Stampe Feddersen skrev i sine erindringer "Minder" 1926: *"Jeg havde arbejdet for at få dannet en kreds i Nørre Ørslev omkring højskolen (... 1909) Der var nu 17 medlemmer, og jeg havde lovet, at fru Bojsen Møller skulle komme og danne kredsen. Så en dag ringer forstanderen, hr. Schmidt mig op og siger, at nu måtte fru Bojsen Møller snart komme, for Landsforbundet var ude om at få kredsen. En af de radikale redaktører havde ringet ham op og sagt, at de vilde bede om at måtte låne højskolen til at danne en kreds af Landsforbundet. "Det kunne de ikke, for Dansk Kvindesamfund var lige ved at skulle danne kreds," svarede han. Den radikale redaktør spurgte da, om de nu ville slutte sig til "de reaktionære"; men højskoleforstanderen svarede, at Dansk Kvindesamfund var*

alt andet end reaktionært og arbejdede ivrigt for valgretten”.

Højskoleforstanderen var Mads Peter Schmidt, Han var kommet til Nørre Ørslev højskole i 1896 som ung lærer, og allerede i 1897 blev han højskoleforstander. Da han havde henvendt sig til Astrid Stampe Feddersen, kom formanden for Dansk Kvinde Samfund, Jutta Bojsen-Møller (1837-1927), straks ned og dannede kredsen af Dansk Kvindesamfund i Nørre Ørslev, og Hanne Gaard var et af de første medlemmer.

I 1913 blev Astrid Stampe Feddersen formand for Dansk Kvindesamfund, og kampen for stemmeret for kvinder blev intensiveret. 3. Pinsedag, Grundlovsdag den 5. juni 1915 fik kvinder stemmeret. Dagen blev fejret med et stort optog af kvinder i København. Det blev kaldt Danske Kvinders Valgretstog eller Kvindetoget. 36 organisationer og institutioner stod bag optoget, som skønnes at have haft over 20.000 deltagere. 30 unge kvinder i hvidt med røde tværbånd udgjorde togets fanebærende fortrop.

25 af de mange kvinder, der deltog i Kvindetoget skulle mødes med Christian den 10 og skulle på Danmarks kvinders vegne sige tak for stemmeretten. Astrid Stampe Feddersen, Jutta Bojsen-Møller og Emma Gad var tre af kvinderne. Det fortælles, at Kom-

mandørinde Emma Gad stillede sig hen foran Christian den 10. og sagde: *”Deres majestæt, det er den lykkeligste dag i mit liv.”*

Kongen svarede køligt: ”Jeg synes nu hellere, De skulle gå hjem og lave kaffe til Deres mand”.

Kvindetoget i København var dog ikke det eneste i Danmark. Få dage senere den 13. juni 1915 blev der holdt et friluftsmøde i Kohaveskoven i Nykøbing F. med 1.000 deltagere, hvor bl.a. Astrid Stampe Feddersen, der nu var formand for Dansk Kvindesamfund, talte. Bagefter gik man i Kvindetog, Valgretstog, igennem Nykøbing F., igen med hvidklædte unge kvinder med røde skråbånd forrest i optoget. Så der var to Kvindetog i Danmark: Et i København og et i Nykøbing Falster.

Rundt omkring i Danmark blev der plantet Kvindeeg i anledning af kvindernes stemmeret. I Nørre Ørslev var det Hanne Gaard, der plantede Nørre Ørslev Kvindeeg, mens højskoleforstander Mads Peter Smidt hjalp hende. Den står den dag i dag i Nørre Ørslev på landevejen, og hver år på 3. Pinsedag passer en kreds af lokale kvinder Kvindeegen. Derefter tages over til Systofte og Nørre Ørslev kirkegårde, og der sættes blomster på gravene af de gamle Danske Kvindesamfunds kvinder og Kvindeegs kvinder. At det

forgår på 3. Pinsedag skyldes, at den 5. juni i 1915 faldt på 3. Pinsedag.

To år før kvinder kvinders valgret og Nørre Ørslevs Kvindeeg blev plantet i 1915, blev der født en pige på en gård i Virket den 11. september 1913. Hendes far var gårdejer og sognefoged, og pigens blev døbt Johanne Hermansen Andersen i den lokale kirke, Falkerslev Kirke. Men hende kommer vi tilbage til senere.

Efter indførelsen af stemmeret til kvinder mente nogle, at nu skulle kvinder have adgang til alle stillinger i staten. Derfor blev der fremført et lovforslag, der skulle slå fast, at kvinder havde ret til alle stillinger i staten. Den første kvindelige teolog, Rigmor Larsen, blev uddannet fra Københavns Universitet i 1916, så nu skulle man have kvindelige præster. Men i forhold til kvinders adgang til præsteembedet, så fik lovforslaget det den modsatte virkning. Der lød et ramaskrig fra hele landet. Man ønskede ikke kvinder ved alteret. Tænk hvis man skulle begraves af en gravid kvinde eller modtage nadveren af en menstruerende kvinde! Derfor blev der i 1921 lavet en lov, der gav kvinder adgang til alle stillinger i staten, undtagen i militæret – og i kirken.

Dansk Kvindesamfund kæmpede for at få kvindelige præster. Punktet

var på dagsordenen hver eneste år på Landsmødet fra 1921, og hvert år fik man kvindelige teologer til at prædike til Landsmødet.

Rigsdagen spurgte løbende landets menighedsråd, om de ønskede kvindelige præster. Hver gang svarede menighedsrådene ”NEJ!” Derfor besluttede man, at det først var, når der kom et ønske fra et menighedsråd, om at de ønskede en kvindelig præst, at man ville tage spørgsmålet op igen.

Hanne Gaard forblev et aktivt medlem af Dansk Kvindesamfund. Hun blev som en af de første kvinder valgt til et offentligt kirkelige udvalg, som suppleant for Thyra Jensen, der var forfatter og havde været formand for Dansk Kvindesamfunds kreds i Sakskøbing. Hanne Gaard kom aldrig ind i udvalget. Hun fik en voldsom lungebetændelse og døde den 22. oktober 1919. Ligesom sin mand, Niels Gaard, skulle hun ikke ind i Nørre Ørslev Kirke. Hun blev begravet fra Nørre Ørslev Højskole på Nørre Ørslev Kirkegård. Den dag i dag, kan du se Hanne og Niels grav på Nørre Ørslev Kirkegård, i det sydøstlige hjørne, der vender ud mod gården, de sammen opbyggede til en driftig bedrift, Luenhøj.

Lolland-Falsters Valgmenighed

Hvorfor kom der en grundtvigsk valgmenighed i Nørre Ørslev? Som tidligere nævnt, så blev de to initiativtage-

Pastor Grell med hustru, døtre, tjenestepiger og fire siddende konfirmander på Bøgelund i Nørre Ørslev. Foto med tilladelse af Stubbekøbing Lokalhistoriske Arkiv.

re til Nørre Ørslev Højskole ikke begravet fra Nørre Ørslev Kirke. Var der en dybere historie bag Niels Gaards ord: "Hvis fattiglemmer ikke må komme ind i kirken ved deres død, så skal jeg heller ikke." Var der nogle, der ikke følte sig velkomne i Nørre Ørslev Kirke? Det er ikke en historie, jeg kender i dag, men der var i hvert fald et fantastisk, elsket og grundtvigsk præstepar i Idestrup. De grundtvigske kredse på Nørre Ørslev Højskole indkaldte til mange møder om mulighe-

den for at danne en grundtvigsk valgmenighed med pastor Grell som deres præst. Kredsen bestod af kvinder og mænd fra Nørre Ørslev, Idestrup, Nysted, Kettinge, Rødby, Stubbekøbing, Nordfalster og Nykøbing Falster. Efter mange møder lykkedes det. Pastor Magnus Grell fra Idestrup ville gerne være præst i den grundtvigske valgmenighed, og gården Bøgelund på Bøgelundsvej i Nørre Ørslev blev købt til præstefamilien Grell.

En af valgmenighedens medlemmer, Dagny Bonde fortæller: *"Den 21. oktober 1923 blev den første gudstjeneste holdt i Lolland-Falsters Valgmenighed i Nørre Ørslev Kirke – som jo blev valgmenighedens kirke. Kirken var fyldt til sidste plads. Gudstjenesten begyndte med "Den signede dag", "Guds menighed syng" og "Herren han har besøgt sit folk." Pastor Grell talte om underet "Den kongelige embedsmands fra Kapernaum, hvis søn lå syg og som blev helbredt". Pastor Grell sluttede sin prædiken med "Gud hjælpe os alle til at tage imod den hjælp, som han så inderligt gerne vil række os." Pastor Halvdan Helweg fra Osted holdt skriftetalen – og næsten alle gudstjenestens deltagere gik til alters. Efter Altergangen foretog pastor Grell sin første barnedåb indenfor valgmenigheden. Det var gårdejer Julius Rasmussen, Kettinge, der selv holdt sin yngste søn over dåben. Drengen kom til at hedde Hans Anker Rasmussen. Efter gudstjenesten var der sammenkomst på højskolen."* Præstefamilien Grell slog sig ned på Bøgelund. Men efter kun to år døde Misse Grell pludseligt. Hun var utrolig elsket. Hendes kiste blev kørt fra Bøgelund til Idestrup, hvor Misse og Magnus Grell havde været præstepar i 7 år. Da rustvognen standsede i udkanten af byen, kom 20 hvidklædte børn. De stillede sig foran kisten, og

Valgmenighedens to første præster Magnus Grell tv. 1923-28 og Mads Peter Schmidt th. 1928-48. Foto med tilladelse af Stubbekøbing Lokalhistoriske Arkiv.

da ligtoget satte i gang, gik de foran kisten og strøede blomster foran kisten hele vejen op til Idestrup Kirke. Hun blev begravet fra Idestrup Kirke. I dyb taknemmelighed over hendes virke, så rejste menigheden i Idestrup en mindesten for hende. Det er gravstenen og nederst står der: *"Rejst af valgmenigheden og venner i Idestrup."*

Tabet af Misse, var et stort slag for Magnus Grell. I 1926 overvejede man,

om Valgmenigheden skulle bygge deres egen kirke. Men det var der ikke råd til. Kort efter giftede Magnus Grell sig igen med Rosa Holtze, men det var svært at følge efter den elskede Misse. Den tidligere forstander for Nørre Ørslev Højskole Mads Peter Schmidt skrev i sin dagbog under den 20. januar 1928: *"Jeg kom ind kl. 4, og straks efter kom pastor Grell for at tale med os om, at han muligvis nu rejser. Han blev her til kl. 8 og spiste til aften sammen med os. Så vidt jeg kunne forstå var årsagerne til det ventede opbrud:*

- 1. hans hustrus ulyst til at blive her.*
- 2. det forekom ham, at menighedsarbejdet ikke gik godt, i hvert fald ikke, som han kunne ønske sig det.*
- 3. underskud i driften af Bøgelund.*

Men forskellige andre ting spillede ind. Rivningerne indenfor menigheds-kredsen, navnlig spændingen mellem Idestrup og Nørre Ørslev...Det var, hvad han sagde.... "

Da Magnus Grell fortalte valgmenigheden, at han ville rejse, foreslog han dem, at de skulle vælge Mads Peter Schmidt som præst. Det ville Mads Peter Schmidt meget gerne, men på det tidspunkt kunne man ikke blive ordineret som præst, hvis man var fyldt 60 år, og Mads Peter Schmidt fyldte 60 år i september 1928. Desuden ville Mads Peter Schmidt heller ikke til den obligatoriske bispeksamens. Der-

udover havde Schmidt også haft et kontrafej men nogle af de grundtvigske. Det var sådan at de grundtvigske havde deres børn i den private, grundtvigske friskole i Nørre Ørslev (1886-1968), mens andre børn gik i folkeskolen. Mads Peter var gift med Hanne, men til deres store sorg kunne de ikke få nogle børn. I 1915 havde de fået et plejebarn Poul. Han var i familie med Hanne Schmidt. Pouls mor havde et skrantende helbred, og da hun havde født fem børn indenfor få år, så kunne hun ikke passe alle børnene. Pouls mor døde kort efter. Pouls far ønskede, at hans børn skulle gå i skole på den kommunale skole. Det krav stillede han til forstanderparret Schmidt, hvis de ønskede at beholde Poul. Det gik Hanne og Mads Peter Schmidt med til, men at forstanderparrets søn skulle gå i kommuneskolen og ikke på den private friskole vakte stor opstandelse i højskolekredsen. Det endte med at Mads Peter Schmidt måtte forlade forstanderposten, flytte i et hus ved side af skolen, og blive almindelig lærer på højskolen.

Heldigvis blev alle forhindringer og stridigheder løst, så i 1928 fik Lolland-Falsters Valgmenighed en ny præst, Mads Peter Schmidt. Allerede året efter i 1929 døde Hanne Schmidt. Mads Peter giftede sig derefter med Kristine Jeppesen. Livet som anden

præstekone blev lettere for Kristine end for Rosa, Grells anden hustru. Så der fulgte nogle stabiliserende år for valgmenigheden og deres præstefamilie.

I 1946 blev Mads Peter Schmidt syg. Han var 78 år gammel og begyndte at tale om at gå på pension. Så nu begyndte valgmenigheden at se sig om efter en afløser.

Johanne Andersen fra Virket

Johanne Andersen blev født på en gård i Virket den 11. september 1913 i Falckerslev Sogn. Hendes far var gårdejer og sognefoged, Lars Peder Andersen, og moren var Anna Hermansen. De var syv børn, Albert, Christian, Helene, Henry, Ejvind, Johanne og Anna. Johanne havde lyst til at blive læge. Men sådan skulle det ikke være. På et tidspunkt blev hun spurgt, om hun havde fået et kald til at blive præst. *"Nej," svarede Johanne "det vil jeg ikke sige. Et kald lyder som om, at det var noget man har lyst til, og jeg ønskede at blive læge. Jeg vil snarest kalde det, at jeg fik en ordre."* Eller som Johanne sagde den 15. april 1985 på Båring Højskole til Konference for nordiske kvindelige præster: *"En dag møder man sit Damaskus, og så bliver tingene sat på plads."*

Johanne Andersen blev student fra Akademisk Kursus i 1937 og begyndte at læse teologi på Københavns Uni-

Johanne Andersen som student. Privat foto.

versitet i februar 1938. Hun boede på Kvinderegensen på Amager. I sin studentertid engagerede hun sig i Studenterkredsen, hvor hun var næstformand fra 1942-45, i krigens år.

Allerede i 1916 var den første danske kvindelige teolog, Rigmor Larsen, uddannet fra Københavns Universitet. Men loven af 1921, om at kvinder kunne få alle embeder i staten undtagen i militæret og i kirken, stod stadig ved magt. Rigsdagen havde stadig ikke fået en henvendelse fra et menighedsråd, om at de ønskede en kvindelig præst, selv om Dansk Kvindesamfund havde opfordret til en lovændring hvert år siden 1921. Men der var også andre røster i koret for kvindelige præster.

Jørgine Abildgaard (1893-1962) havde sammen med sin veninde Anna Krogh købt højskolen i Snoghøj i 1924, og i maj 1925 blev Snoghøj Gymnastikhøjskole indviet. De betragtede mennesket som et guddommeligt kunstværk. Kvinden var fysisk og psykisk anderledes end manden, mente de, og derfor skulle legemsøvelserne også være det. Gennem legemsøvelser skulle der arbejdes med det kvindelige sind. I 1933 fik de bygget en smuk kirke tilknyttet Snoghøj, hvor der dagligt var morgensang og søndagsgudstjeneste. Jørgine Abildgaard var ikke teolog, men det var som regel hende, der prædikede til søndagsgudstjenesterne. Da der ikke var mulighed for kvindelige præster i Folkekirken, så dannede man en frimenighedskreds omkring Snoghøj Gymnastikhøjskole, hvor Jørgine Abildgaard var præst.

En anden kvinde, som havde stor opbakning, var Ruth Vermehren (1894-183). Ruth Vermehren blev teologisk kandidat i 1927. Allerede under studierne argumenterede hun for ordination af kvinder, og hun var medlem af Dansk Kvindesamfund og prædikede ofte ved deres landsmøder og landslejre. Efter sin teologiske kandidatsamen virkede hun som ulønnet teolog og sjælesørger i de københavnske kvindefængsler fra 1928. Når den mandlige fængselspræst havde ferie, vikarierede hun med løn for ham, dog

uden at kunne forestå dåb og nadver. Mange af de kvindelige indsatte havde været udsat for vold og misbrug, og var utrygge ved en mandlig præst.

Kvindeorganisationerne støttede Ruth Vermehren, og henvendte sig gang på gang til Kirkeministeriet og til fængselsdirektøren. Men det var først, da den faste mandlige fængselspræst skulle pensioneres i 1937, at Ruth Vermehren året efter i 1938 blev ansat som lønnet, deltidsansat assistent i fængselsvæsnet, efter at hun havde fungeret ulønnet i 10 år. Under krigen i 1944 oprettede man en fuldtidsstilling til hende ved Statens Kvindefængsel. Men skønt mange støttede Ruth Vermehren, og mange kunne se det hensigtsmæssige i en kvindelig præst i kvindefængsler, så blev det ikke hendes sag, der ændrede historien.

Men hun blev en af de tre første kvinder, der blev ordineret for 75 år siden. Ruth Vermehren virkede fra 1949-62 som fængselspræst ved Københavns Kvindefængsel, og blev siden hædret for sin store indsats for udsatte kvinder i fængsler, ved at Frederik den 9. udnævnte hende til Ridder af Dannebrog.

Men tilbage til Johanne Andersen. Johanne Andersen blev teologisk kandidat på Det teologiske Fakultet i 1945, samme år som krigens afslutning. Hun ville på pastoralseminariet, men man

Johanne Andersen th. på Kvinderegensen med to veninder. Privat foto.

synes ikke, at hun behøvede at komme i praktik hos en præst, som det jo var kutyme for de teologistuderende på Pastorseminariet, men det var der jo ingen grund til, for Johanne Andersen kunne jo ikke blive præst, mente man. Johanne Andersen argumenterede for, at hun også skulle have praktik. Johanne Andersen fik et svensk stipendium i Uppsala fra 1945-46. Da hun kom hjem, fik hun stilling som lærer på den grundtvigske Askov Højskole i 1946.

Lolland-Falsters Valgmenighed og Johanne Andersen

I 1946 inviterede Lolland-Falsters Valgmenighed Johanne Andersen til at holde foredrag på Nørre Ørslev Ungdomsskole (1937-2010) for valgmenighedens medlemmer.

En af tilhørende den aften var frøken Kathrine Jespersen (1884-1950). Hun var født i Balslev, men hun havde købt". "Den engelske Skole" (1919-22) i Nysted og dannet en hushold-

Mange af valgmenighedens børn gik i Nørre Ørslev Friskole. Her ses Johanne Andersen i midten til højre med lærer Valdemar Brahms, hans hustru fru Brahms og børnene fra friskolen. Valgmenigheden havde ikke deres børn i folkeskolen men på friskolen. Foto med tilladelse af Stubbekøbing Lokalhistoriske Arkiv.

nings-skole (1925-41) i Nysted. Dagen efter kontaktede Kathrine Jespersen andre i valgmenigheden og spurgte dem, om det ikke var en idé, at få Johanne Andersen som deres præst. Da der var flere positive, henvendte Kathrine Jespersen sig til Johanne Andersen. Hendes første spørgsmål til Johanne Andersen var, om Johanne Andersen havde tænkt sig at gifte sig. For hvis det var tilfældet, så var der ikke mere at tale om. En ting var, at man måske kunne få en kvindelig præst. Men en gift kvindelig præst var

utænkeligt. Johanne Andersen bedyrede, at hun ikke havde tænkt sig at gifte sig. Derpå kom næste spørgsmål, om Johanne Andersen kunne tænke sig at være præst i valgmenigheden. Det var Johanne Andersen meget positiv overfor.

Andre i valgmenigheden havde en anden kandidat, nemlig forstander Geertsen fra Nørre Ørslev Ungdomsskole. Derfor blev valgmenighedens 160 medlemmer indkaldt til et møde den 30. oktober 1946. Der var kun et punkt på dagsordenen: "Hvem der

skal være præst i valgmenigheden efter Schmidt”.

Om aftenen onsdag den 30. oktober 1946 var 59 medlemmer mødt op ud af valgmenighedens 160 medlemmer. Formand Vangkilde bød velkommen. Der skulle nu vælges mellem to kandidater til præsteembedet i Lolland-Falsters Valgmenighed: Forstander Geertsen fra Nørre Ørslev Ungdomsskole og den 33-årige teologiske kandidat og lærerinde på Askov Højskole, Johanne Andersen. Men før valget af de to kandidater fandt sted, lovede man hinanden, at lige meget hvilken kandidat, der fik flest stemmer, så ville hele valgmenigheden bakke op omkring beslutningen. Da stemmerne var afgivet, var der 23 stemmer til Geertsen og 36 stemmer til Johanne Andersen. Nu skulle alle bakke op om Johanne Andersen, og nu skulle arbejdet begynde for at få lavet om på loven af 1921, om at kvinder ikke kunne ansættes som præster i kirken.

Allerede dagen efter torsdag den 31. oktober kunne man læse i Lolland-Falsters Folketidende: *”Kommer Danmarks første kvindelige præst nu? Lolland-Falsters Valgmenighed indstiller cand.theol. Frk. Johanne Andersen, Virket, til Valgmenighedspræst. Det ser ud til, at der nu er mulighed for, at Danmark får sin første kvindelige*

valgmenighedspræst, idet menighedsrådet for Lolland-Falsters Valgmenighed på et møde i aftes i Nykøbing F. med stor majoritet vedtog at indstille cand.theol. Frk. Johanne Andersen som nummer 1 til embedet som valgmenighedspræst i Nr. Ørslev.

Som bekendt har det længe været et brændende spørgsmål, om det skulle gøres muligt for kvinder at blive præster. En af de mest ivrige forkæmpere herfor er den kendte cand.theol. Ruth Vermehren, der er støttet i vide kredse. Imidlertid støder tanken på stærk modstand såvel fra konservative kirkelige kredse og administrationen.”

Mandag den 4. november 1946 mødtes repræsentanter for valgmenigheden, Frk. Kathrine Jespersen, Holger Hansen fra Nr. Ørslev Kalkbrud og formand Vangkilde fra Skerne med Johanne Andersen. Man ville tale om hendes ansættelsesvilkår og løn. Man tilbød hende en løn på 5.000 kr. om året, og enten ville man købe en bolig til hende, eller hun ville få huslejetilskud til en bolig, hun selv kunne købe i Nr. Ørslev. Det forslag godtog Johanne Andersen.

Året efter da bølgerne gik højt, og man i ”Kirkeligt Centrum’s” blad insinuerede, at man i Lolland-Falsters Valgmenighed kun havde valgt Johanne Andersen, fordi hun var den billigste, gik

formand Vangkilde skrapte i rette med dem og sagde ”Vi holder ikke licitation over præster.” Da han ved samme lejlighed blev spurgt, om hun fik lige så meget i løn som sin forgænger, pastor Schmidt, så svarede Vangkilde: ”Hun får mere end dobbelt så meget, og vi har endda købt et hus til hende.”

Lolland-Falsters Valgmenigheds kamp for at få en kvindelig præst

På et møde i valgmenigheden den 4. november 1946 besluttede man, at Holger Hansen, formand Vangkilde og Johanne Andersen skulle rejse ind til København den 7. november og tale med kirkeministeren og forskellige folketingsmedlemmer.

Vangkilde skriver i protokollen for valgmenigheden om mødet: ”Torsdag den 7. november var udvalget hos kirkeminister Hermansen, man bliver vel modtaget, og ministeren lovede, at lovforslaget om kvinders adgang til præsteembede inden lang tid vil blive gennemført i Rigsdagen, da der efter ministerens mening var stort flertal for det i rigsdagen. Der blev desuden talt med Jørgen Jørgensen, Erik Appel, Viggo Starcke, samt Hvidbjerg. De var alle velvilligt stemt for at få gennemført sagen inden Jul eller dog snart gørligt.”

Allerede dagen efter kunne man læse i Lolland-Falsters folketidende: ”Idel velvilje overfor deputationen fra Nr.

Ørslev. Frk. Johanne Andersen kan allerede betragte sig som Danmarks første kvindelige præst.” Det skulle dog vise sig, at det ikke gik så let.

Den 20. april 1947 afholdtes det årlige menighedsmøde efter gudstjenesten. Pastor Schmidt meddelte, at han nu snarest ønskede at holde op som præst, og ønskede hjælp til præstegerningen indtil hans afløser var på plads. Valgmenigheden besluttede at ansætte Johanne Andersen som hjælpepræst for pastor Schmidt fra 1. maj 1947, og at hun kunne flytte ind i huset, man havde købt til hende tæt på kirken, så snart huset var sat i stand.

Kort efter blev lovændringen, der gav kvinder ret til at blive præster, vedtaget. Folketinget holdt afstemning den 21. maj 1947 og stemte 98 stemmer for og 14 imod. 18 stemte hverken for eller imod. Man havde blot ændret mænd til det kønsneutrale personer i lovtæksten! Da lovforslaget var vedtaget i Folketinget, blev det sendt til Landstinget. Her blev det den 23. maj 1947 vedtaget med 44 stemmer mod 6. 13 stemte hverken for eller imod. Så gik der knapt to uger, før loven den 4. juni blev stadfæstet af kongen.

Så længe kunne valgmenigheden ikke vente, for nu var vejen jo banet for at valgmenigheden kunne få sin og Danmarks første kvindelige præst. Nu skulle først skulle provst Hagedam

besøges og derpå biskop Plum, og så skulle Johanne Andersen ordineres. Men det skulle vise sig ikke at blive så let. Formand Vangkilde skriver i protokollen: *”Tirsdag den 27. maj var Johanne Andersen og Vangkilde hos provst Hagedam med en ansøgning til kongen om udnævnelsen af Johanne Andersen til præst fra Valgmenigheden. Loven om kvindelige præster var færdig fra Rigsdagen, hvor den i Folketinget var vedtaget med 98 stemmer imod 14. Provsten viste ikke, om loven var færdig, men modtog dog ansøgningen. Derefter søgtes der om audiens hos biskop Plum, der også allernådigst blev bevilget. Da man spurgte om biskoppen ville ordinere Johanne Andersen, fik man et absolut ”Nej”. Biskoppen ville sætte sit embede ind på ikke at ordinere Johanne Andersen selv eller give tilladelse til andre. Samtalen varede kun kort, men var til gengæld fyldt med foragt og kulde fra biskoppen side. Her var absolut ingen hjælp at hente.”*

Lolland-Falsters Valgmenigheds kamp for loven om stiftsbåndsløsning

Biskop Plum ville under ingen omstændigheder ordinere Johanne Andersen eller andre kvinder. Hvad skulle man nu gøre? Der var ti biskopper, og kun to af dem ville ordinere kvinder, nemlig Rosendahl i Roskilde Stift og Øllgaard over Fyens Stift, men valg-

menighedens biskop var biskop Plum, og han ville ikke ordinere kvindelige præster.

Det var ikke kun Johanne Andersen, der blev kæmpet for. Det københavnske fængselsvæsen ville gerne have indsat Ruth Vermehren, men Københavns Stifts biskop Fuglsang-Damgaard ville heller ikke ordinere kvindelige præster. Sagen var på ny gået i hårknude.

Allerede i 1946 var man begyndt at tale om Stiftsbåndsløsning. Det var et udvalg bag 514 præster, der havde udtalt, at de ikke kunne se sig i en kirke med kvindelige præster. Måske kunne løsningen være, at hvis ens biskop ordinerede kvindelige præster, så kunne man løse stiftsbånd til en anden biskop. Det forslag tog valgmenigheden nu til sig. Hvis de kunne komme på tale den ene vej, kunne det vel også komme på tale den anden vej. Så hvis ens egen biskop ikke ville ordinere en kvindelig præst, så kunne menigheden løse stiftsbånd til en anden biskop. Det var ikke muligt under den nuværende kirkeordning, men valgmenigheden besluttede sig for at se, om det var muligt at finde en anden biskop, som ville ordinere Johanne Andersen. Derfor søgte valgmenigheden audiens hos biskop Rosendahl over Roskilde Stift. Vangkilde skriver i protokollen: *”Den*

29. maj var Johanne Andersen og Vangkilde hos biskop Rosendahl for at høre om biskoppen ville modtage menigheden som stiftsbåndsløsere og ordinere Johanne Andersen. Biskoppen tog ret venligt imod os, men ville ikke gå udenfor sit stift og ikke modtage nogen udenfor stiftet.”

Det så ikke godt ud. Nu var pastor Schmidt også blevet så svækket, at han og hans hustru ikke kunne mere. Derfor holdt han afskeds gudstjeneste den 29. juni 1947. Han lovede dog at bistå til gudstjenester ved dåb og altergang og andre kirkelige handlinger, indtil Johanne Andersen kunne overtage tjenesten.

Der skulle findes en biskop, der ville ordinere Johanne Andersen. Den eneste biskop, der var positiv overfor kvindelige præster udover biskop Rosendahl var biskop Øllgaard over Fyens Stift. Johanne Andersen skriver i ”Som vi oplevede det. Erindringsbilleder”: ”Nu var biskop Ølgaard, Odense, eneste mulighed. Det må have været en togrejse denne gang – jeg mindes blot vandringen fra banegården til Bispegården. Vi mødte på trappen til kontoret, men blev vist til hovedtrappen og ind i biskoppen stue. En et stort rundt bord. Her satte biskoppen sig, lagde benene over kors og lyttede til Vangkilde, der sad helt foroverbøjet og samlet for at frem-

lægge vores ærinde, så velformuleret som han nu kunne det. I sofaen ved væggen sad jeg og lyttede. Siden fulgte en række spørgsmål fra biskoppen til Vangkilde om valgmenigheden og valget, til mig om eksamenen øvrige data. Efterhånden som samtalen skred frem, og vi følte også fortrøstningsfulde, kom Vangkilde frem med sit spørgsmål: om biskoppen ville ordinere? – ”Ja, der skal jo være nogen til det værste,” var svaret, og med den besked lod Vangkilde mig alene til en samtale med biskoppen, men - om den tier kilderne. På vej ud fra Bispegården drøftede vi vort møde. ”Jeg tror, han gør det” sagde Vangkilde. – ”Ja, det tror jeg også,” var mit svar, ”men lad os nu ikke tro det, vi gerne vil tro, bare fordi vi gerne vil tro det.” Vi tog hjem og ventede, men i løbet af de kommende måneder gled tingene på plads.

Nu var der fundet en biskop, men ”Loven om stiftsbåndsløsning” var ikke blevet fremsat. Johanne Andersen og Vangkilde besøgte gang på gang kirkeministeren og folketingsmedlemmer, der altid var positive, under besøget, men så skete der heller ikke mere. Som Vangkilde lidt opgivende skriver i protokollen den 29. november efter, at han og Johanne Andersen endnu en gang er vendt hjem fra et besøg i Folketinget: ”Alle lovede de at hjælpe os men glemmer det sikkert som de andre

fem gange vi har været derinde.” Med understregning under fem.

Der var flertal i befolkningen for kvindelige præster. En gallup-undersøgelse havde vist, at 55% var tilhængere af kvindelige præster, 32% imod og 13% var i tvivl. Aviserne bragte mange artikler og indlæg til debatten. Ekstrabladet blandede sig også i debatten. De mente ikke, at det var nødvendigt at lave en ny lov om stiftsbåndsløsning. Hvis biskopperne ikke ville ordinere kvinder til præster, så skulle kirkeminister Hermansen træde i karakter som ”Overbiskop” og fortælle de ”obsternasige” biskopper, at de skulle ordinere kvinder, hvis en menighed ønskede det. Biskopperne skulle som alle andre mennesker indrette sig efter landets love.

Der kom Folketingsvalg i 1947, og en ung frembrusende, begavet kvinde blev valgt ind i folketinget. En tidligere hjemmegående professorfrue og mor til fem børn: Bodil Koch. Da hun ønskede at stille op til folketingsvalget i 1947, så gav man hende valgkredsen Herning, for de ville jo nok ikke vælge en københavnsk hjemmegående professorfrue, mor til fem og selv teologisk kandidat. Men Bodil Koch tog Herning kredsene til sig. Rejste kredsene tynd på kryds og tværs, og meget overraskende valgte kredsene hende. Derpå

ville man give hende en større kreds ved København, men Bodil Koch afslod. Hun var valgt af Herningkredsen, og hun ville blive dem tro. Som hun sagde: *”Jeg har et valgspørg: I al din gerning – tænk på Herning!”*

Hun var kvindelig teologisk kandidat, som Johanne Andersen, og gift med teologiprofessor Hal Koch. Hendes allerførste tale i Folketinget, hendes jomfrutale, blev holdt fredag den 19. december kl. 13.00, kort før jul. Der var kun et punkt på dagsordenen den dag, nemlig *”Første behandling af forslag til lov om stiftsbåndsløsning”*. Bodil Koch holdt sin jomfrutale om netop dette emne, og argumenterede flot for forslaget om stiftsbåndsløsning. Vendt mod de biskopper og præster, der er imod kvindelige præster, citerede hun Luthers Schmalkaldiske artikler: *”Hvis de forordnede biskopper værger sig ved at ordinere dygtige personer – pudsigt nok står der personer og ikke mænd, til trods for at det er skrevet i 1537; det var først i 1947, at vi i Danmark ændrede ”mænd” til ”personer” – har den pågældende menighed god føje og ret til at ordinere sin kirketjener. Om man nu vil kalde det en uorden eller splittelse, hedder det, skal man vide, at biskoppens tyranni er skyld deri.”*

Den 3. marts 1948 blev loven om stiftsbåndsløsning vedtaget i Rigsdagen. Dagen efter tog Vangkilde atter

Ordinationsbilledet fra 28. april 1948. Fra venstre ses biskop Hans Øllgaard, Johanne Andersen, Ruth Vermehren og Edith Brenneche-Petersen. Det officielle billede fra ordinationen.

engang til København og mødtes med kirkeministeren, biskop Øllgaard og andre folketingsmedlemmer i København. De lovede snarlig ordination ved biskop Øllgaard. Kort efter blev det besluttet, at ordinationen skulle finde sted i Odense Domkirke, Sankt Knuds Kirke den 28. april 1948.

Den 10. marts kom så udnævnelser af Johanne Andersen som præst for Lolland-Falsters Valgmenighed, og den 5. april blev Ruth Vermehren (1894-1983) konstitueret som fængselspræst. Det var meningen, at det var de to kvinder, der skulle ordineres. Imidlertid havde der været en hjælpepræstestilling i Nr. Aaby-Indslev på

Fyn ledig. Menighedsrådene skulle vælge mellem en ung mandlig teolog og så den noget ældre kvindelige teolog Edith Brenneche Petersen. Der var 14 menighedsrådsmedlemmer, de ni stemte på Edith Brenneche Petersen, fire stemte på den mandlige teolog og en stemte blankt. Derfor blev endnu en kvinde, Edith Brenneche Petersen, udnævnt til hjælpepræst den 17. marts 1948. Så nu var der tre kvinder, der skulle ordineres.

Ordinationen i Odense Domkirke den 28. april 1948

Der var stor glæde i valgmenigheden. Menigheden fik 100 adgangskort til

ordinationen. Næsten alle familier i Valgmenigheden var repræsenteret ved ordinationen af Johanne Andersen. Man tog afsted tidligt om morgenen fra Nykøbing F. Der var 74 deltagere fra valgmenigheden. Dansk Kvinde-samfund var også repræsenteret ved ordinationen ved formand Landsrets-sagfører Margrethe Petersen og den tidligere formand Ingrid Larsen. Men også mange menige medlemmer af kvindebevægelsen, der havde argumenteret for kvindelige præster, var mødt frem. Desuden var der mange kvindelige folketingsmedlemmer. Den nye kirkeminister efter Hermansen, kirkeminister Frede Nielsen, var også til stede.

Under præludiet trådte biskop Øllgaard ind i kirken efterfulgt af de tre kvinder der skulle ordineres, Forrest gik Johanne Andersen, efterfulgt af Ruth Vermehren og Edith Brenneche Petersen. Kvinderne havde hvide messeskjorter udover deres præstekjoler. Derefter fulgte to og to et halvt hundred provster og præster i ornat, og alle tog plads i koret i kirken.

Pastor Hansen fra Ansgar Kirken i Odense havde altertjenesten og prædikede. Biskop Øllgaard talte i sin ordinationsprædiken over Påskens evangelium, om kvinderne ved graven, der som de første opstandelsesvidner, fik besked på at forkynde Kristi opstandelse for disciplene og sagde blandt

andet: *"Derfor skal I tre ordinander høre disse Påskeevangeliets ord, som sagt til jer nu, som ord fra Gud, hvor-med I sendes hver til sin kreds af disciple, der, hvor I er sat for at forkynde det glade budskab om opstandelsen. Til denne forkyndelse hører også at forvalte sakramenterne, og der findes ingen stærkere forkyndelsen af at Jesus lever, end dåb og nadver."*

Derefter sang man "Ånd over Ånder kom med fra det høje," hvorunder de tre ordinander trådte frem mod alteret og knælede. Provst Thomsen, Sønder-sø, provst Wegener, Kværndrup, pastor Andersen, Nr. Åby og valgmenig-hedspræst Rørdam Clausen, Odense læste bibelteksterne ved ordinationen. Herefter læste biskop Øllgaard præsteløftet, som først Johanne Andersen og derpå Ruth Vermehren og til sidst Edith Brenneche Petersen højt og tydeligt for alle i kirken svarede "Ja" til. Derefter gav kvinderne hånden til biskoppen og læserne. Derefter knælede de igen, og de øvrige provster og præster lagde hånd på de ordinerede kvin- ders hoveder under biskoppens bøn.

Derefter gik de ordinerede kvinder ud bagved og lagde der hvide mes- seskjorter, og kom tilbage i deres sorte præstekjoler, som ordinerede og fuld- gyldige præster.

Efter ordinationen samledes alle fra Valgmenigheden i Fyns Forsamlings- hus, hvor de spiste en fortrinlig mid-

dag under højt humør. En lang og sej kamp var endt med en storslået sejr. Hjemrejsen begyndte 19.28 fra Odense Banegård, og valgmenigheden var hjemme i Nykøbing F. ved et tiden om natten.

Indsættelsen i Nørre Ørslev Kirke den 2. maj 1948

Festen efter ordinationen i Odense, blev ikke den eneste fest. For om søndagen skulle Johanne Andersen indsættes som præst i den lille idylliske, og lyserøde Nørre Ørslev Kirke. Biskop Øllgaard kom og indsatte Johanne Andersen. Kirken var festligt pyntet med grønt og blomster. Flere fungerende og pensionerede præster og en enkelt pensioneret stiftsprovst var til stede. Igen så var folketinget repræsenteret med undervisningsminister Jørgen Jørgensen med hustru, Erik Appel med hustru og den senere kirkeminister Bodil Koch. Desuden var næsten hele valgmenigheden til stede. Johanne Andersen blev indsat og kunne derefter gå på prædikestolen, nu for første gang ordineret og i præstekjole. Derefter forrettede hun nadver.

Efter gudstjenesten tog man over på Nørre Ørslev Ungdomsskole og fejrede indsættelsen. Pastor Schmidt var også til stede. Da han trådte ind i salen, rejste alle sig i ærbødighed. Hans helbred var skrantende, men han havde trofast hjulpet ved gudstjenesterne igennem

På vej til indsættelsesgudstjeneste i Nørre Ørslev Kirke. Pastor Johanne Andersen, biskop Hans Øllgaard, som forestod indsættelsen og sognepræst Frederik Schrøder, Holbæk. Foto med tilladelse af Stubbekøbing Lokalhistoriske Arkiv.

næsten de to år, hvor valgmenigheden havde kæmpet for at få deres kvindelige præst. Nu kunne han træde tilbage med god samvittighed. Hans helbred var dog meget dårligt, og han sagde til Johanne Andersen, at han nok blev hendes første begravelse. Sådan blev det ikke. Det blev hendes tredje begravelse.

Der var mange taler, god mad og en flot fest. Til sidst tog Johanne Andersen ordet: *"Ord rækker slet ikke til alt det, jeg gerne ville sige til menigheden på denne dag. Jeg står i dag med hjertet fyldt af taknemmelighed. Havde det været for et år siden, havde jeg i begejstring villet sparke fodbold med solen for at få udløsning på min glæde. Jeg har i dag vundet den store gevinst på hel seddel i livets lotteri; men det er ikke mere de stormende følelser, der præger min glæde. Jeg har i det år lært, at det ikke blot gælder om at stå med sejrens palmer, men om, at sejren er sund, for ellers visner den i morgen, og det skal den ikke få lov til. Vi skal ikke blot kræve forståelse for det, vi synes er rigtigt, men også yde dem, der ikke synes, at denne dag burde være kommet, den samme ret. Menigheden er den ydre grund til, at jeg i dag er præst. Det er jer, som tog opgaven op og har båret byrderne. Det kræver mere modenhed af en menighed, end de fleste tænker på. Vi fra Falster og Lolland holder jo af at plante begge ben dybt i jorden, så der er muld langt over anklerne, og med mig kom i ud på det usikre. Men I gjorde det, og jeg siger tak til hver enkelt, men først og fremmest til vores formand."* Johanne Andersen takkede pastor Smith for hans lysende eksempel, folketingets medlemmer, der havde gjort det muligt for kvinder at blive præster og en-

delig biskop Ølgaard, der havde modet til at ordinere de første danske kvindelige præster, skønt han havde mødt megen modstand og vrede.

Efter talerne spiste man sin medbragte mad og fejrede dagen til ud på aftenen. Dagen efter indsættelsen i Nørre Ørslev Kirke kunne man læse en stor artikel i Lolland-Falsters Folketidende om den festlige indsættelsesdag. De bragte også følgende beskrivelse af Johanne Andersen: *"Johanne Andersen er rundet af falstersk æt som datter af afdøde sognefoged Christian Andersen, Virket. I sin ungdom var hun beskæftiget med huslige sysler, og hun kommer først senere til studierne. Men da hun først kom i gang, gik det stærkt. På halvandet år tog hun en pæn studentereksamen og gav sig derefter til at studere teologi. I 1945 blev hun cand.theol. med en fin første karakter, og hun har siden fortsat studierne, blandt andet gennem en række kirkehistoriske forelæsninger i Sverige, ligesom hun har været lærerinde på Askovhøjskole. Johanne Andersen betegnes som en dygtig kvinde med et roligt, beskedent væsen. Hun er en vindende personlighed og en veltalende forkynder af ordet, levende interesseret i det folkelige menighedsliv, som det leves i grundtvigske kredse. Johanne Andersen er ikke kommet som fremmed til sin gerning, og hun er fortrolig med tankegangen og indstillingen*

iblandt de mennesker, hvor hun skal virke.”

Johanne Andersens tid efter valgmenigheden

Johanne Andersen virkede i Lolland-Falsters Valgmenighed i 10 år. I december 1957 fik hun embede i Vigerslev Kirke i Valby, og holdt afskeds gudstjeneste i valgmenigheden i februar 1958. Vigerslev Sogn var meget stort. Derfor tog Johanne Andersen initiativ til at man byggede en ny kirke og dele sognet. Der blev frem-

Johanne Andersen med konfirmander fra Lolland-Falsters Valgmenighed 1955-56. Foto med tilladelse af Stubbekøbing Lokalhistoriske Arkiv.

Johanne Andersen med Konfirmander fra Lolland-Falsters Valgmenighed 1954-55. Foto med tilladelse af Stubbekøbing Lokalhistoriske Arkiv.

stillet og solgt 5.000.000 postkort og samlet penge ind til den nye kirke. I 1965 blev Margrethe Sogn udskilt fra Vigerslev Sogn, og Johanne Andersen blev ansat som præst i det nye sogn. I begyndelsen havde man en vandrekirke. Den 21. november 1968 var der grundstensnedlæggelse af den nye Margrethekirke, og tronfølgeren kronprinsesse Margrethe murede den første sten med Johanne Andersen ved sin side.

Efter ca. 10 år i ved Margrethe Kirke fik Johanne Andersen problemer med stemmen, og hun blev sygemeldt. Hun

Tronfølgeren kronprinsesse Margrethe murede grundstenen til Margrethekirken med sognepræst Johanne Andersen i baggrunden.

flyttede tilbage til Falster, købte et hus på Strandboulevarden i Nykøbing F. og et sommerhus ude på Elkenøre. Stemmen blev dog ikke bedre og i 1975 blev hun bevilliget afsked.

Jubilæerne for Johanne Andersen og de første kvindelige præster

Jeg mødte første gang Johanne Andersen ved et arrangement som Københavns Universitet havde lavet ved 40-års jubilæet for ordinationen af de

første kvindelige præster den 28. april 1948. Hun kom og holdt tale. Her citerede Galaterbrevet kapitel 3 vers 28: *"Her kommer det ikke an på at være jøde eller græker, på at være træl eller fri, på at være mand og kvinde, for I er alle én i Kristus Jesus."*

I 1992 kom min mand, jeg og vores tvillinger til Nørre Ørslev, hvor min mand, Tom Friis, blev sognepræst i Nørre Ørslev-Systofte Pastorat. Da jeg skulle ordineres i 1992, kom Johanne

50-års jubilæet i Nørre Ørslev Præstegård. Fra venstre, Johanne Andersens søster, Anna Clausen, Johanne Andersen i blå jakke, Lise og Knud Brusgård Nielsen, forstanderparret på Nørre Ørslev Ungdomsskole og Birthe Gunhild Friis med Adrian Friis i favnen. Privat foto.

Andersen til min ordination Maribo Domkirke. I det hele taget var Johanne Andersen en flittig deltager ved ordinationer og en trofast kirkegænger.

I 1998 var det 50-års jubilæet for kvindelige præster. Johanne Andersen blev fejret i Bispegården i Nykøbing F., hvor Holger Jepsen var biskop. Flere af stiftets præster var til stede, og kirkeminister Margrethe Vestager kom

også og lykønskede Johanne Andersen.

Efter Johanne Andersen forlod valgmenigheden i 1953, fik man en ny præst Solvej Bording. Men da hun døde i 1973, nedlagde man valgmenigheden. Men valgmenigheden havde betydet meget i Nørre Ørslev. Derfor ville vi også fejre 50-års jubilæet i Nørre

Fra 75-års jubilæet i Nørre Ørslev Kirke. Fv. biskop Marianne Gaarden, kirkeminister Louise Schack Elholm, sygehuspræst Birthe Gunhild Friis, pastor emeritus Jette Birk og domprovst Anne Birgitte Reiter. Privat foto.

Ørslev. Vi begyndte med gudstjeneste i Nørre Ørslev Kirke, og der kom mange tidligere medlemmer af valgmenigheden, medlemmer af sognemenigheden og familie til Johanne Andersen. Bagefter gik vi over i Præstegården og åbnede alle stuerne, for alle der havde lyst til at komme og fejre Johanne Andersen. Det blev en fyldt præstegård med mange taler, sange og godt humør.

Året efter døde Johanne Andersen. Skønt hun boede i Nykøbing Falster, havde hun ønsket at blive begravet på Falkerslev Kirkegård i familiegravstedet. Hun ønskede, at hendes mangeårige veninde sognepræst Jette Birk fra Væggerløse skulle forestå begravelsen. Desuden ønskede hun, at seks kvinder i ornat, i præstekjoler, skulle bære hendes kiste fra kirken ud

Billede af kvindelige præster til ordination 2023 i Maribo Domkirke, Lolland-Falsters Stift. I dag er over halvdelen af Folkekirkens præster kvinder. Sådan har det ikke altid været. Foto bragt med tilladelse fra Lolland-Falsters Stift.

på kirkegården, hvorfra hendes familie skulle bære kisten den sidste vej til familiegravstedet. De seks kvindelige præster, der bar kisten, var præster fra Lolland-Falsters Stift: Ulla Therkildsen, Anne Birgitte Villadsen, Karin Langballe, Anne Birthe Jensen, Benedikte Knudsen og Birthe Gunhild Friis.

Den 28. april 2023 blev 75-års jubilæet fejret i Nørre Ørslev Kirke. Flaget var hejst i Præstegården, og solen skinnede ned på den smukke lyserøde kirke, der 75 år tidligere havde dannet rammen for en fremsynet grundtvigsk valgmenighed, der fik ændret dansk

kirkehistorie og indført ordination af kvinder. Det strømmede til fra fjern og nær. *Der var repræsentanter for valgmenigheden, lokale menighedsrådsmedlemmer, præster, provster og biskop fra Lolland-Falsters Stift, repræsentanter fra kvindebevægelsen, kirkeministeren, pressen og mange flere.* De kvinder, der stadig var i live, der havde stået for begravelsen af Johanne Andersen og båret hendes kiste var alle til stede. Kirken var fyldt og smukt pyntet med et farveflor af blomster. Tre kvindelige præster, en kvindelig biskop og fire lægkvinder stod for gudstjenesten: Pastor emeritus Jette Walther Birk, pastor emeritus Karin

Langballe, biskop Marianne Gaarden, der prædikede over samme tekst som biskop Øllgaard holdt sin ordinationsprædiken over, Påskeevangeliet, og sygehuspræst Birthe Gunhild Friis. De fire lægkvinder var: Anne Persson tidligere menighedsrådsformand i Nørre Ørslev, Jannie Bech fra Nørre Ørslev-Systofte Menighedsråd og medlem af jubilæumsudvalget, Kirsten Høegh-Andersen, fra Luenhøj og formand i Falsters Hjerte, og Lis Høegh-Andersen, tidligere menighedsrådsmedlem i Nørre Ørslev og medlem af Lolland-Falsters Valgmenighed. Der var kommet et flot kor fra Nakskov, og salmesangen løftede næsten taget på kirken.

I våbenhuset blev opsat en mindeplade over Danmarks første kvindelige præst, Johanne Andersen, og hendes virke i Nørre Ørslev Kirke for Lolland-Falsters Valgmenighed. Bagefter var der reception i Nørre Ørslev Præstegård. To sange var blevet skrevet til lejligheden én af sognepræst Henrik Gade Jensen og én skrevet af tidligere provst Jens Lose. En stor krans blev lagt på Johanne Andersens grav på Falkerslev Kirke med tak fra både kvindelige og mandlige kollegaer for hendes kamp for kvindelige præster. Det blev en festlig og minderig dag. I dag er knapt 60% af landets Folkekirkepræster kvinder, så dagen var også fyldt med taknemmelige tanker til en

Johanne Andersens begravelse fra Falkerslev Kirke. Jette Birk forestod begravelsen. Jette Birk ses forrest til venstre på billederne ovenover. Seks kvindelige præster i præstekjoler bar deres kollega, Johanne Andersen ud af Falkerslev Kirke. Forrest til venstre Ulla Therkildsen efterfulgt af Anne Birgitte Villadsen og Karin Langballe. Forrest til højre Anne Birthe Jensen efterfulgt af Birthe Friis og Benedikte Knudsen. Herefter bar familien hende det sidste stykke til graven. Fotograf Finn Jørgensen.

fremsynet og modig grundtvigsk valgmenighed, Lolland-Falsters Valgmenighed, der turde tage kampen op mod politikere, præster, provster, biskopper og mange andre for at få Danmarks

første kvindelig præst, til en biskop, biskop Øllgaard, der havde mands- og hjertemod til at ordinere de første tre kvinder, og til kvinden selv, Danmarks første kvindelige præst, Johanne Andersen, der livet igennem havde *"ikke kun benene solidt plantet i jorden, med muld langt over anklerne"*, så hun kunne modstå al den tumult, det stormvejr, truslerne og vreden, hun mødte som Danmarks første kvindeli-

ge præst. Tusind tak!

Hør Johanne Andersen fortælle om at være Danmarks første kvindelige præst i en udsendelse fra 23. maj 1948 kort efter ordinationen og indsættelse på <https://www.dr.dk/bonanza/serie/308/rundt-i-danmark/58886/johanne-andersen%20%E2%80%A6> (27.7.2023)

Birthe Gunhild Friis er sygehuspræst ved Nykøbing F. Sygehus og sognepræst i Nykøbing F. Sogn. Hun er uddannet cand.theol. fra Københavns Universitet og har læst et år på "Det Hebraiske Universitet" i Jerusalem. Hun har skrevet og holdt foredrag om Birgitta af Vadstena, Sygehuspræster arbejde, Johanne Andersen og Valgmenigheden, spædbarnsdød, bøn m.m. Desuden har hun været boganmelder omkring spædbarnsdød. Hun er valgt ind i Stiftsrådet i Lolland-Falsters Stift og næstformand i bestyrelsen i Maribo Birgittaforening.

Desuden er hun valgt ind i Dansk Handicaps bestyrelse i Guldborgsund og i Handicaprådet i Guldborgsund. Hun har tidligere været formand for Landsforeningen Spædbarnsdød, Region Storstrøm, formand for Landsforeningen Autisme, Region Storstrøm og næstformand i den europæiske Birgittaforening SBE Societas Birgitta Europa.

Fra kampskrift til moderne mediehus

Af *Torsten Elsvor*

Rasmus Clausen

Lolland-Falsters eneste tilbageværende dagblad *Folketidende* runder en historisk milepæl 1. oktober 2023, hvor avisen har eksisteret i 150 år

Det var dog langt fra at være en avis i vore dages forstand, der blev løftet af trykpladen, da Lolland-Falsters *Folketidende* udkom for første gang 1. oktober 1873. Det var derimod et politisk kampskrift i 300 eksemplarer – og

redaktør og udgiver var rigsdagsmanden Rasmus Claussen, som på det tidspunkt havde siddet i Folketinget for Venstre i et års tid. Med *Folketidende* fik han sin egen politiske platform at tale ud fra.

De første aviser blev trykt som aflæggerblad hos *Stubbekøbing Avis*. Landsdelens borgere indskød 4.000 rigsdaler i avisen, og allerede i 1874 rykkede *Folketidende* til Nykøbing med eget sætteri og trykkeri i Jernbanegade – og meget er sket siden. Avisen voksede i både oplag og sidetal – og efter anden verdenskrig gik det for alvor stærkt.

De gode tider har været mange, men svære stunder har også sat sine spor undervejs.

Investeringer i nye trykkerier slog fejl, men fra at være et politisk kampskrift er *Folketidende Avisens* oplag steget støt op gennem årene, og kulminerede efter *Ny Dags* lukning i 1994, hvor avisen på få måneder fik 5.000 nye abonnenter og nåede et oplagstal på 27.627.

Folketidende gruppen i dag et moderne mediehus med dybe rødder på Lolland-Falster, men oplagstallet er som hos mange andre danske aviser stærkt vigende med alvorlig konkurrence fra digitale platforme og især internettets mange muligheder for information.

Med dagblad, ugeaviser, radio og i et stadig voksende digitalt univers vil Folketidende Lolland-Falster, i går, i dag og i morgen, og mediehuset har stadig et stærkt greb om landsdelen. 1.oktober 2023 skrives der altså avis-historie på Lolland-Falster, når Folke-tidende runder de 150 år.

Det har været en begivenhedsrig rejse at nå så langt. Tidligere var der mange aviser på Lolland-Falster. Nu er Folke-tidende den eneste tilbageblevne.

Allerede i år 1900 var Folketidende med et oplag på 4.500 landsdelens største avis, og det er lykkedes skiftende chefredaktører, redaktører, direktører og medarbejdere at fastholde den position.

Fra 1826 og frem skabte avisen et net af lokalredaktioner på hele Lolland-Falster med den første i domkirkebyen Maribo.

De fleste lokalredaktioner kom dog til i 1952, men først i 1968 indtog

avisens landsdelens vestligste flanke – Nakskov – hvor de konkurrerende dagblade Lollands Tidende og Ny Dag havde deres hovedsæder. Folketidende overtager Lollands Tidende (Tidende for Lolland og Falster) i 1971 og optimerer samtidig med ugeaviserne Extra-Posten på Falster og Østlolland og Lolland Extra-Posten på Vestlolland.

I 1976 var der behov for en kapitalindsprøjtning, og medarbejderne indskød aktiekapital, hvilket senere sikrede medarbejderne flertal i avisens bestyrelse.’

I 1980 indkøbes en ny rotation, men denne betydelige investering bliver fulgt af en konjunkturedgang, hvor annonceomsætning nærmest gik i frit fald, og bedre blev det ikke da avisproduktionen året efter blev ramt af den store arbejdsmarkedskonflikt.

Avisen udkom ikke i to en halv måned og løb ind i alvorlige økonomiske vanskeligheder. Det førte til en økonomisk rekonstruktion, hvor læserne indskød 1,3 million kroner i ”Folkeaktier.”

I 1983 blev journalisternes skrivemaskiner skiftet ud med en dataskærm, og nu indførtes direkte redaktionel indskrivning.

I årene derefter var Folketidende med til at stifte Radio Sydhavsøerne. Et nyt

trykkeri etableres sammen med et par københavnske distriktsbladsudgivere, men selskabet lukkes i 1990 og erstattes af Rotationen Nykøbing F. A/S ejet af Folketidende og seks medarbejdere.

I 1994 overgår Folketidende til hel-sideombrydning på skærm og elektronisk billedbehandling og annoncefremstilling.

Distriktsbladene blev organiseret i selvstændige datterselskaber. Ugeavisen Falster-Østlolland blev opkøbt og fusioneret med Extra-Posten til "Ugeavisen Extra-Posten". Dette selskab starter i 1994 eget reklamebureau, Club 1 og køber i 1996 Saxkjøbing Avis med henblik på fortsat selvstændig udgivelse. I dag har koncernen tre selvstændige ugeaviser Ugeavisen Guldborgsund med indlemmelse af Nordfalsters Avis, Ugeavisen Lolland (efter opkøb af Sydlollands Ugeavis og en sammenlægning af Extra-Posten og Lollands Posten) og Saxkjøbing Avis.

I maj 2003 skiftede dagbladet Folketidende efter lang tids forberedelse – og som en af de første af lokale dagblade herhjemme – format fra det store velkendte avisformat til det mere handy tabloid-format, og samme år samlede Folketidende sine mange aktiviteter under det

fælles brand Folketidende Gruppen.

Ud over de mange udgivelser og radioen har avisen haft stor succes med Folketidendes Rejseklub og Klub FT, som gennem årene har sendt tusinder ud op rejseoplevelser og til kulturelle og historiske oplevelser i ind- og udland. Efter år 2000 har oplagstallet på papiravisen være støt faldende, hvorfor der nu satses på den mere digitale udvikling med en række nye produkter – senest Femern Report.

I 2009 forsøger "Rotationen Nykøbing F." sig med etablering af et nyt trykkeri i Malmø primært for at betjene Skånska Dagbladet og øvrige tryk opgaver, men det skulle senere vise sig at være en dårlig beslutning, og trykkeriet måtte opgives i 2017. Året før var det besluttet at lukke trykkeriet i Nykøbing F. og senere blev trykningen flyttet til Sjælland.

2019 blev et rekordår for Folketidendes Rejseklub, hvor tæt ved 5.000 læsere deltog i årets rejser og arrangementer.

Folketidende havde gennem en lang årrække – som det første dagblad herhjemme – en kvindelig chefredaktør – Gunhild Bork. Hun afløstes af den lokalhistorisk interesserede Pal-le Brandt, der sideløbende med vir-

ket på avisen gennem flere år udgang en række historiske bøger og hæfter. Palle Brandt afløstes af Per Westergaard-Andersen, og i rækken af de seneste års chefredaktører findes Bo Bischoff, Søren Knudsen, Torsten Elsvor (konstitueret) og Lars Hovgaard.

I rækken af direktører findes Ole Bork (bror til Gunhild Bork), Niels Kristian Bjerre og Jan Holmboe. Sidstnævnte blev i januar 2022 afløst af Ole Sloth som administrerende direktør, og i 2023 tog han desuden hvervet som chefredaktør på sig.

Folketidendes 150-års jubilæum markeres året igennem med en lang række særarrangementer.

Kilder:

Billede af Folketidendes grundlægger: Rasmus Claussen og kopi af ældre forsider af Folketidende, er venligt stillet til rådighed af Folketidende.

De kommende 5 sider er kopi af forsiderne på Lolland Falsters Folketidende gennem tiderne:

3. oktober 1873,

4. juli 1930,

30 november 1970

23. december 1980

4. april 1920

Kopierne er venligt stillet til rådighed af Lolland Falsters Folketidende.

Frik vind og...
DAGENS VEJR

LOLLAND-FALSTERS FOLKETIDENDE

97. AROANO NR. 278 * Mandag 30. november 1970

Bilskat kr. 9,00
Efter kl. 17 — lørdag efter kl. 13 og holo søndagen kr. 5,00
Jens Peter PETERSEN VOLDGADE

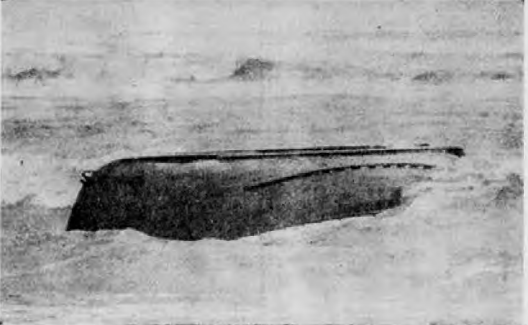
Wintrens første virkelige livtag

To omkom i Fehmarnbælt - Det hårde vejr kostede fem livtag

FORRETTIGHED: mandag Vintrens lag i dag et første virkelige livtag omkring Danmark, hvor en ganske kraftig storm med tyndere vind og regn har ramt det nordlige Jylland, mens det er regn og snedag efter snedag ved for en time, der strækker sig borte over Jylland fra Thynderen til Blianden.

Søndag og mandag har det været en storm, der har bragt et meget stort nedbør til det nordlige Jylland, mens det er regn og snedag efter snedag ved for en time, der strækker sig borte over Jylland fra Thynderen til Blianden.

Søndag og mandag har det været en storm, der har bragt et meget stort nedbør til det nordlige Jylland, mens det er regn og snedag efter snedag ved for en time, der strækker sig borte over Jylland fra Thynderen til Blianden.

Den kærmede redningsbåd i brandstøjen ud for Thorup strand.

Israel er villig til igen at forhandle

TEL AVIV, mandag (AP) - Israel er villig til igen at forhandle med Egypten om en våbenhvile i det nordlige Sinai. Israel har tidligere sagt nej til et forslag fra Egypten om en våbenhvile i det nordlige Sinai.

Fem druknede

Wintrens livtag ved vandløb og på alle stier og pæle på Jylland og i Sønderjylland. Fem drenge er druknede i Sønderjylland.

Den første dødsfald er en dreng på 12 år, der er druknet i Sønderjylland. Den anden dødsfald er en dreng på 10 år, der er druknet i Sønderjylland.

Den tredje dødsfald er en dreng på 8 år, der er druknet i Sønderjylland. Den fjerde dødsfald er en dreng på 6 år, der er druknet i Sønderjylland.

Den femte dødsfald er en dreng på 4 år, der er druknet i Sønderjylland.

Båden fra Gedser

Bredningsbåden fra Gedser er søgt op af politiet. Bredningsbåden fra Gedser er søgt op af politiet.

Kuttere eftersøgt

En kutter er eftersøgt af politiet. En kutter er eftersøgt af politiet.

Indstilling på Storebælt

Indstilling på Storebælt er på vej. Indstilling på Storebælt er på vej.

Indstilling på Storebælt er på vej.

INDE I BLADET:

- ★ **STYRINGSVEJ** På vej mod et slagteris-sælslab VII Sydjylland søge mod Nykøbing
- ★ **Stalshede-røverne** Røvelslyde på Østfaldsterhallen
- ★ **Vaklen-røverne** Fælling Røvelslyde på Østfaldsterhallen
- ★ **Ungarsk recedus** udfaldet for

I DAG 18 SIDER

To berusede bilister var skyld i at fire blev dræbt

Beruset biltv dræbte to unge under kapersel med kammerat

REBERNIAV, mandag (AP) - To berusede bilister var skyld i at fire blev dræbt og to såret i en trafikulykke i nærheden af København. De to bilister var på vej til en fest i nærheden af København.

De to bilister var på vej til en fest i nærheden af København. De to bilister var på vej til en fest i nærheden af København.

Sigtes for vagtsomt mandbr

Sigtes for vagtsomt mandbr. Sigtes for vagtsomt mandbr.

Amerikanerne bomber igen

Amerikanerne bomber igen. Amerikanerne bomber igen.

Havde stjålet bilene

Havde stjålet bilene. Havde stjålet bilene.

Milliardinvestering

Milliardinvestering. Milliardinvestering.

Ny våbenhvileforlet

Ny våbenhvileforlet. Ny våbenhvileforlet.

Politiets hændelse

Politiets hændelse. Politiets hændelse.

Stalshede-røverne

Stalshede-røverne. Stalshede-røverne.

Vaklen-røverne

Vaklen-røverne. Vaklen-røverne.

Stalshede-røverne.

Stort forureningsproblem kan løses med naturgassen

Regeringen overvejer tilbud om naturgas, som tages fra Nordseen

REBERNIAV, mandag (AP) - Den danske regering overvejer at tilbyde naturgas til Danmark. Naturgasen kommer fra Nordseen.

Naturgasen kommer fra Nordseen. Naturgasen kommer fra Nordseen.

MacBaren

MacBaren - god tobak

FOLKETIDENDE

Løssalg kr. 2,20

STORSTRØMSAVISEN

TEXACO
Varmesikring
Vi ønsker alle vore kunder en glædelig jul og et godt nytår!
Kai Waage-Jensen Aps
Nykøbing 85 50 80 - Nakskov 52 45 80

Børnene siger: Glædelig jul

LOLLAND-FALSTER - Folketidendes juleoptrækkonkurrence blev også i år en stor succes. Massvis af forvæntede julebetegnelser har vi fået, og det var ikke spor let at finde frem til de vinderne. Her på forsiden bringer vi vinderbetegnelserne i grupper 1-5. Helle Berth Hansen, Fuglsøvej 8A, Sundby, 4800 Nykøbing F., Helle er 12 år. Vinderen af gruppe 1 blev: Gördis Pedersen, Ansvedsvej 6, 4500 Nakskov. Svende er 7 år. De øvrige vindergrupper bringer vi på forsiden af 2. udgave. **DDR-NEBUDEN** ønsker både store og små en **GOOD JUL** - og på næsten til næste år.

Personlige papirer flød fra kommunal container

NAKSKOV - Kommunen har i dag modtaget personlige papirer og brev til adresser i kommunen. De personlige papirer er blevet samlet i en container, som er blevet tømt i et område uden for byen. Kommunen har modtaget papirer fra alle adresser i kommunen. De papirer er blevet samlet i en container, som er blevet tømt i et område uden for byen. Kommunen har modtaget papirer fra alle adresser i kommunen. De papirer er blevet samlet i en container, som er blevet tømt i et område uden for byen.

Storordre lover godt for fremtiden på Nakskov Skibsværft

NAKSKOV - Et bud på to år fremtiden er et stort ordre, siger direktøren på Nakskov Skibsværft. Det er et stort ordre, som er blevet modtaget af værftet. Det er et stort ordre, som er blevet modtaget af værftet. Det er et stort ordre, som er blevet modtaget af værftet.

Konflikt i Irma på travl dag

NAKSKOV - To elever og besyrrer Ove Rasmussen klærede uenigheden i Irma i Marbo fra tidligere til i formiddag. Det blev en travl dag for Irma, som er blevet besøgt af elever og besyrrer. Det blev en travl dag for Irma, som er blevet besøgt af elever og besyrrer.

Nummer 1.000.000 var ikke en af de faste

NAKSKOV - Løftedes nye papirer er i dag en stor succes. De nye papirer er blevet modtaget af værftet. De nye papirer er blevet modtaget af værftet. De nye papirer er blevet modtaget af værftet.

Grundtejerne

LOLLAND-FALSTER - Grundtejerne er blevet modtaget af værftet. Grundtejerne er blevet modtaget af værftet. Grundtejerne er blevet modtaget af værftet.

FAST EJENDOM
Lån 25.000 NU
betalt 233 kr. pr. mdr.
Grundtejerne
Prøstestien 10, 4800 Nykøbing F.

250 portioner stegt flæsk
- side 16

Politikernes hjemmekontor
- side 20-21

- Vi bliver nødt til at hutle os igennem på bedste måde - side 28-29

Hverdagens øjeblikke
- side 10

WEEKEND FOLKETIDENDE

LØRDAG 4. APRIL 2020 - 146. Årgang - Nr. 81 - Uge 14

En del af Folketidendes Gruppen

www.folketidende.dk · Lessalg: Mandag-fredag kr. 25,00. Lørdag kr. 27,00

Brylluppet er udsat

Malene Ilsø og Jan Boelstoft havde alt klart til deres bryllup 4. april. Altså indtil at coronen ramte Danmark.

De ved, at sygdommens ofre og konsekvenser for samfundet fylder mere end et bryllup, men i deres verden har det skabt stor ærgrelse.

Så lørdag køber de blomster og kage og tænker på dagen som deres bryllupsdag. Imens glæder de sig til det rigtige bryllup i august. **side 8**

Foto: Heino Ras

Indsats for at beskytte plejehjemsbeboere mod coronasmitte kommer med en pris

Ensomhed blandt ældre vokser

GULDBORGSUND Det ser ud til foreløbig at lykkes Guldborgsund Kommune at beskytte sine plejehjemsbeboere mod smitte med coronavirus.

Men fysisk sundhed er ikke alt, og nu begynder den psykiske sundhed at halte. Ensomheden vokser, fordi de ældre ikke må se deres fa-

mille og venner under coronakrisen, og formanden for Guldborgsund Ældreråd, Doris Hartmeyer, er bekymret.

- Det er en meget svær tid at være ældre i. De er jo spærret inde på plejehjemmet, nærmest som var de i fængsel. Jeg synes, at kommunen gør et stort og godt arbejde med at

beskytte de ældre mod smitte. Det fortæller den meget stor ros for. Men jeg tror desværre, at man kan dø af ensomhed og kedsomhed, mens man venter på, at coronasmitten går over, siger Doris Hartmeyer.

Guldborgsund Kommunes afdeling for folkesundhed samarbejder

med plejehjemmene for at løse problemet. Og også på tripleplejehjemmet GuldbøSund gør man sig umage for at passe på beboernes mentale helbred. **side 12-13-14-15**

BIRGITTE GRØNNING
bgi@gruopen.dk

GULDBORGSUND

BRUGER VENTETID
Kommunale skoler og daginstitutioner bliver i disse tider renoveret. **side 4**

LOLLAND-FALSTER

EN NY HVERDAG
Med et blev regionsrådsformand Heino Knudsens kalender ryddet. **side 25**

SPORTEN

FORNELSE I NFH
NFH har præsenteret hele syv nye spillere til den kommende sæson. **side 9 i 2. sektion**

LØ 42 69 Uge 14

Download Folketidendes App på Google play eller App Store

HOTEL FALSTER

- Vi holder **din** næste fest... i vores nye restaurant, lokaler & reception m.m.

PRISER FRA 510 KR.

Få et utrolig gode tilbud!
Vi glæder os til at se jer...

Vi har mere end 30 års erfaring og vil stå på hovedet for at give jer den bedste oplevelse.

Kontakt **HOTEL FALSTER**, Skovalleen, 4800 Nyk. F., tlf. 54 85 93 93
www.hotel-falster.dk · info@hotel-falster.dk

SKÆR TOPPEN AF PRISEN PÅ

Teater

Vi danker bordet og lever videre, da medlemmerne selv drikkevarer og - din familie hjælper med serveringen. Fra kr. 355,- pr. person. Lokaleleje fra kr. 1.000,-

Spar penge hos os!

Køb landbrugsdiesel og fyringsolie til favorable priser

Landbrugsdiesel Vejl. 11.164 kr. Online rabat: 2.966 kr. Din pris 8.198,- /1.000 l.*	Basis Fyringsolie Vejl. 9.801 kr. Online rabat: 3.032 kr. Din pris 6.769,- /1.000 l.*
---	--

*Dagspris inkl. moms pr. 3/4 - 2020

Bestil nu på:
SuperOlie.dk

Fremragende Trustpilot

WINKEL'S
AUTOMATIK OG KØLESERVICE

Reparerer næsten alt inden for

**Køleanlæg
Varmepumper
Centralvarme**

www.winkels.dk rasmus@winkels.dk

54875040

Beretningen om Folketidendes 150-årige historie er skrevet af redaktør Torsten Elsvor, født 1950 i Odense, vokset op i Nakskov og uddannet som journalist på Ny Dag (1968 – 1973). Han blev ansat på Folketidende i Nykøbing F. i 1974. Han kender om nogen Folketidende Gruppen inde fra som journalist, redaktør, journalisternes tillidsmand, redaktør i Rødby-Holeby, Nykøbing F. og Nakskov, redaktionel souschef, konstitueret chefredaktør og medlem af Folketidendes bestyrelse i ”en menneskealder”. Torsten Elsvor lod sig pensionere som 64-årig, men fortsatte som vikar og er stadig at finde i avisen som lederskribent.

Bibliografi over lokalhistoriske udgivelser om Lolland-Falster-egnen i 2022

Af Birthe Christiansen

Andersen, B. (2022). Gotikken i nygotikken: forlæg til historicismens Aalholm. *Herregårdshistorie*, Nr. 18, s. 134-153.

Om lensgreve Fredrik Raben-Levetzaus ombygninger af grevskabet Aalholm i samarbejde med arkitekten Hans J. Holm.

Bering, P. (2022). *Qvades Gård i Maribo*. Lolland kommune.

Berth, E. (2022). Nysted : en by i tekst og billeder. *Jul på Lolland-Falster*, s. 35 - 39.

Berthelsen, T. (2022). Lollands store arbejderforfatter Hilmar Wulff og modstandskampen. *Årbog Lolland-Falsters Historiske Samfund*, s. 99-136.

Bostrup, L. (Red.). (2022). *Os herne defra : forfattere fra Lolland, Falster, Sydsjælland og omkringliggende mindre øer fortæller*.

46 forfattere med relation til Lolland, Falster, Sydsjælland og de omkringliggende øer har i anledning af forfattergruppens 10-årsjubilæum lavet en række lokalprægede tekster. Forfatter-

ne er inddelt geografisk. De får hver en kort præsentation, som efterfø.

Boutrup, H., & m.fl. (2022). Stormflod. *Lokalhistorisk årsskrift*, s. 28-40. Om stormfloden der ramte Sydlolland i 1872 samt to erindringer af forpagter N. P. Johansens og skovrider Schrøders oplevelser under stormfloden.

Buhl, C. (u.d.). Museumsbanen Maribo-Bandholm i 60 år. *Jernbanen*, 2022, nr. 3, s. 37-41.

Christensen, A. G. (Red.). (2022). *Begravet i sne : erindringer om Vinterkrigen på Lolland og Falster 1978-79.* LollandBibliotekerne.

Clifford, O. (2022). *Koldfebergåden og andre globale pestilenser* (Årg. nr. 41 i rækken). Kulturmindeforeningen Nykøbing F., Museum Lolland-Falster.

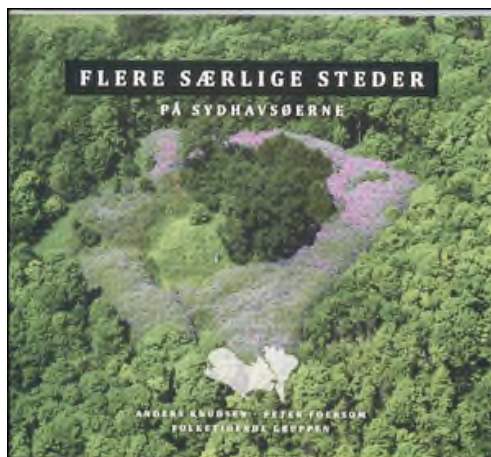
I tilbageblik har visse landsdele klaret sig lettere igennem visse epidemier, mens det modsatte også har været tilfældet. Gennem tiden er der eksempler på lokale udbrud med navne som f.eks. Lollandssyge og Sjællandsfeber, der hærgede Sydsjælland og Lolland.

Den store hjem søgelse. (2022). Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, s. 6-15. Om erstatningerne og indsamlinger-

ne efter stormfloden den 12. og 13. november 1872 på Falster, Lolland og andre steder i Østersøregionen. Med eksempel på den private godgørelse fra en pjece udgivet af A. Levy (med sangtekst af Eduard Meyer).

Devantier, N. C. (2022). Kirke med fantastisk udsigt (Maribo). *Jul på Lolland-Falster*, s. 10 - 14.

Foersom, P. (2022). *Flere særlige steder på Sydhavsøerne.* Folketidende Gruppen.

”Flere særlige steder på Sydhavsøerne” er en omarbejdet udgave af billedserien med samme navn, der blev bragt i Lolland-Falsters Folketidende 25. juni-20. august 2022.

Gaarden, M. (2022). *Urbaniseringens konsekvenser for folkekirken.* Lolland-Falsters Stift.

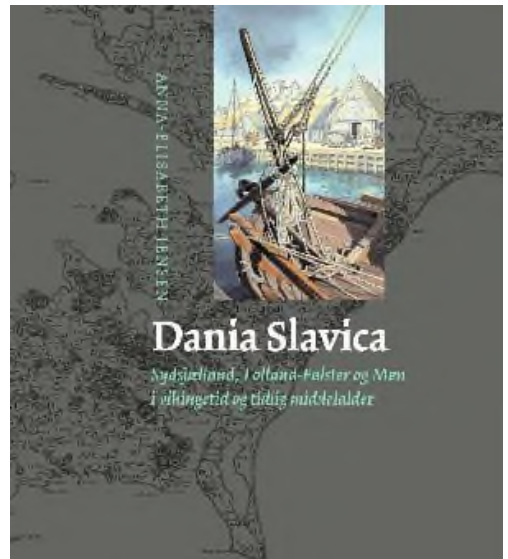
Biskoppen i Lolland-Falster taler med biskopper i Norge, Sverige, Finland, Island og på Færøerne om deres perspektiv på urbaniseringens konsekvenser for folkekirken og præsenterer konkrete løsninger på de udfordringer kirkerne står overfor.

Halse, S. (2022). *Og stormfloden kom : en historisk slægtsroman*. Sydhav.

Historisk roman om fire generationer af mennesker og deres kamp for at holde vandet væk fra markerne omkring Rødbj Fjord på Lolland. Til historieinteresserede læsere og dem som sætter pris på lavmælt og detaljerede fortællinger fra landet i 1800-tallets Danmark

Jensen, A.-E. (2022). *Dania Slavica : Sydsjælland, Lolland-Falster og Møn i vikingetid og tidlig middelalder*.

Lolland og Falster var i vikingetid og tidlig middelalder et grænseområde mellem slavisk og skandinavisk kultur. Arkæologiske fund fra området sammen med skriftlige kilder fra den tidlige middelalder viser, at der var konflikter og gensidige angreb på tværs af Østersøen, men også at der var tæt forbindelse med det slaviske område syd for Østersøen.

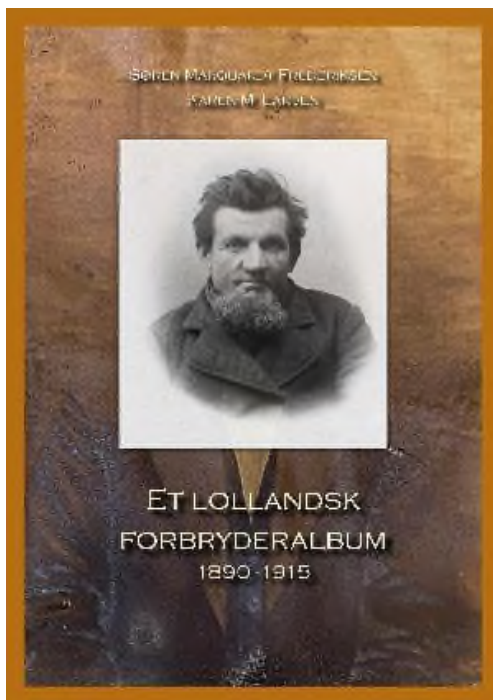
Kørvel, H. (2022). Bukkeopsatsen fra Engestofte Gods. Jul på Lolland-Falster, s. 71-75.

Om en meget stor bukkeopsats fra Engestofte Godt, nedlagt af godsejer Henning Wichfeld i 1876

Larsen, K. D. (2022). Højbygaard Papirfabrik 1961-1993. Lokalhistorisk årsskrift, s. 52-57.

Larsen, K. M., & Frederiksen, S. M. (2022). *Et lollandsk forbryderalbum : 1890-1915*. Sydhav.

Med udgangspunkt i et album med forbryderfotografier fortælles om 38 personer og deres forbrydelser på Lolland i perioden fra 1893 til 1914

Lassen, T. W. (2022). Dengang Maribo ikke havde noget byvåben. Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, s. 42-53.

Lollike, N. E. (2022). En slægtsgårds 200-årige historie. Jul på Lolland-Falster, s. 22-28.

Ved gårdejer Poul Bondes død d. 2. januar 2020 sluttede en gårds 200-års historie i fem slægtsled. Beretningen starter med at Hans Johansen mageskifter med Anders Hansen Lollike i Gundslevmagle. Hans Johansen antager gårnavnet Lollike

Lose, J. D. (2022). Om ældre og ud-

sattes forhold gennem tiderne. *Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing*, s. 33-39.

Løye, C. (2022). *Da luften dirrede - luftkrig over Lolland-Falster 1939-45*. Christian Løye.

Munksgaard, O. A. (2022). *Stormfloden 1872 : katastrofen og det syd-lollandske dige. Det lollandske Digelag; Støtteforeningen for projekt Mindehaven*.

På omslaget: Stormfloden 1872 - 150 år. Redegørelse for årsagerne til og forløbet af stormfloden, der ramte især Lolland-Falster i 1872. Desuden skil-

dres Lollands efterfølgende digebyggeri og kystsikringsarbejde

Munksgaard, O. A., & Johansen, H. B. (2022). *Nakskovs historie II : fra Svenskekrigene til Englandskrigen. Det gamle trykkeri*.

Historier om indkvartering af tropper på Vestlolland under Englandskrigen i begyndelsen af 1800-tallet, om jødernes tilstedeværelse i Nakskov og om Gustav Ludvig Baden, som var en betydelig skikkelse i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet

Nielsen, J. (2022). *Fra Königsberg til Falster. Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster*, s. 35-42.

Om slægten Milo som fra 1748 til 1922 havde en betydelig indflydelse på den boglige udvikling i Danmark og var placeret i Odense, og som fra 1864-1913 ejede Heshjerg Slot.

Olsen, E. C., & Rasmussen, K. S. (2022). *Mortergrenaterne i Virket sø. Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing*, s. 14-25.

Om fundet af mortargranater i Virket sø, og Falkerslev-gruppens leders egen beretning om aktiviteterne i 1944 og 1945, hvor gruppen stod for opbevaringen af de våben, englænderne kastede ned ved Valnæs og Corselitze

Olsen, P. S. (2022). *Jernbanen Orehoved - Nykøbing Falster. Årsskrift / Lokalthistorisk Forening for Nordfalster*, s. 111-120.

Om de forskellige stationer på Falsterbanen lige fra starten i 1872 og frem til idag

Outzen, S. (2022). *Hvor bogen spejler : en tur gennem Corseletzeskoven på Falster.* Outzen.

Fotos og historier fra og om Corseletzeskoven

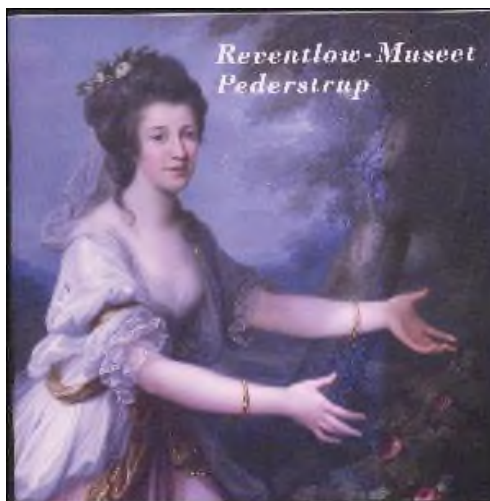
Petersen, L. B. (2022). *En mindehave for stormflodsofrene. Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund*, s. 16-28.

Om mindehaven, der er anlagt med henblik på at mindes de 21 stormflodsofre der lå på den oprindelige anneksgårds i Gloslunde, der skulle nedlægges senest senest i 2030

Poulsen, K. L. (2022). *Den store stormflod i Østersøen og stadsingeniør Colding - manden der løste stormflodens gåde. Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund*, s. 29-41.

Rasmussen, K. S. (2022). *Huse omkring et Torv. Årsskrift / Lokalthistorisk Arkiv Stubbekøbing*, s. 6-13.

Sebro, L. (2022). *Reventlow-Museet Pederstrup.* Museum Lolland-Falster.

Godsejer og politiker C.D.F. Reventlows liv og virke som reformator, belyst gennem interiører og genstande på herregården Pederstrup.

Skaarup, H. P. (2022). *Skuespillerens privilegerede barndom i datidens Nykøbing. Jul på Lolland Falster*, 54-63.

Portræt af den danske skuespiller og revysangerinde, Birgit Reimer, med hovedvægt på hendes barndom.

Stubbe-Teglbjærg, K. (2008). *Da smuglerne sværmede på Lolland-Falster. Jul på Lolland-Falster*, s. 82-86.

I 1960'erne og 70'erne forsynede smuglere danskerne med smuglercigaretter og alkohol fra Østtyskland

Svensson, A., & Svensson, N. (2022). *Redningsaktion for Femø Kirkegård : et lille samfund kæmper for sin*

kulturarv og historie. *Kirkegårds-kultur*, 2022/2023, s. 32-39.

Sørensen, S. O. (2022). Bydreng i Rødby i årene 1941 og 1942. *Lokalhistorisk årsskrift*, s. 11-18.

Om livet som bydreng for henholdsvis en isenkræmmer og boghandler.

Vedsø, N. (2022). Historien om, da jeg drejede til højre på Marielyst Torv og fandt en højskole. *Jul på Lolland-Falster*, s. 46-51.

Om Nina Vedsø's tid som lærer på Højskolen Marielyst i 1990'erne

Vestergaard, L. S. (2022). Det Falsterske Dige og Botøskoven. *Landskab* Årg. 103 nr. 5, s. 38-41.

Om Danmarks første dige og Botøskovens historie

Vestergaard, L. S. (2022). En uformel stemning i Østkystens badeby Marielyst. *Landskab*, Årg. 103, nr. 5, s. 30-35.

Beskrivelse af det centrale torv i Marielyst, hvor et tæppe af brede egetræsplanker definerer rummet, samt lidt om torvets historie fra den blev skabt i 1919.

Villadsen, H. (2022). Da Niels Palladius var vicebiskop i Maribo 1544-46. *Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund*, s. 83-98.

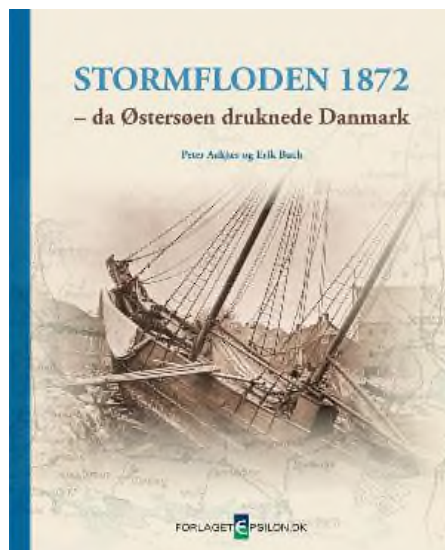
Villadsen, M. L. (2022). Alminde : landsbyens opløsning. *Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund*, s.

54-82. Beskrivelse af landsbyens virkelighed og betydningen af anlæggelsen af 8 vindmøller.

Wagner, A. (2022). Goen - et julens væsen. *Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster*, s. 121-128.

Om sagnvæsenet Goen som kun optræder i sagn fra Lolland Falster, og som ifølge disse sagn kommer ridende frem i julen.

Aakjær, P., Buch, E., & Hansen, r. N. (2022). *Stormfloden 1872 : da Østersøen druknede Danmark*. Epsilon.dk.

Stormfloden, der ramte de danske østersøkyster for 150 år siden, er mere aktuel end nogen sinde på grund af klimaforandringerne og deraf stigende vandstande. Få hele historien og den nyeste viden om stormfloder.

Person- og stedregister

- Albrecht Gøye; 75; 95
Ambros Rimmertsøn; 86
Anders Arrebo; 80
Anna Hermansen; 106
Anna Krogh; 107
Anne Pers son; 123
Anne Birgitte Reiter; 121
Anne Birgitte Villadsen; 5; 122; 123
Anne Birthe Jensen; 122; 123
apoteker Bergs; 15
Apoteker Holm; 6
Askov Højskole; 108; 110
Astrid Stampe Feddersen; 100; 101
Astrid Strampe; 100
Axel; 76; 77; 78; 80
Balslev; 108
Bang & Tegner; 11; 18
Benedikte Knudsen; 122; 123
Bents høj; 48
Birgitte Rosenkrantz; 73
Birthe Gunhild Friis; 3; 97; 120; 121; 122; 124
Biskop Monrad; 56
biskop Plum; 111
biskop Rosendahl; 111; 112
Bjørn Kornerup; 30; 60
Blangs Lev; 64
Blans; 3; 64; 65; 66; 67; 68; 69
Blegedammen; 36
Blegehaven; 38; 39
Blånæs; 64
Bo Bischoff; 128
Bodil Koch; 113; 116
Bojsen Møller; 100
Borre; 87
Brønshøj; 48
Byens Apothek; 5; 19
Bøgelund; 103; 104; 105
Båring Højskole; 106
C. A. Dons; 73; 82; 94; 96
Camillus; 37; 38; 44; 45; 51; 52; 60; 61
Carl Gustav Krenchel; 8
Caspar Bartholin; 88
Caspar og Thomas Bartholin; 88
Christian den 10; 101
Christen Brændevin 68
Christian; 10; 12; 23; 73; 74; 77; 79; 92; 101; 106; 141
Christian Ditlev Reventlow; 10
Christiaan Johannes Aarestrup; 6
Christopher Nyrop; 33; 36
Claus Jensen Varberg; 82; 83; 87
Dagny Bonde; 104
Dannemare; 6
Dansk Farmacihistorisk Fond; 18; 19; 21
Dansk Kvindesamfund; 100; 102; 106; 107
Den engelske Skole; 108
Edith Brenneche Petersen; 114; 115
Elisa Heilman; 36
Elisabeth Lunge; 83; 89; 90; 92
Elisabeth Olufsdatter; 76
Elisabeth Rosensparre; 78
Elsborig; 76
Emil Koch; 34; 56; 58; 62; 63
Emil Aare- strup; 6
Emma Gad; 101
Erik af Pommern; 65

Erik Appel; 110; 116
 Erik Menved; 65
 Erik Poulsen; 32
 Falkerslev Kirke; 102
 Falster; 3; 4; 5; 22; 23; 25; 27; 30; 31;
 42; 45; 46; 50; 51; 58; 59; 61; 62; 67;
 70; 74; 87; 97; 101; 103; 117; 119;
 121; 126; 127; 137; 138; 139; 140;
 141; 142; 143
 Fejø; 6; 70
 Femø; 6; 18; 142
 Foldeparken; 34; 37; 50
 Formand Vangkilde; 110; 111
 Frands Frandsen; 87
 Frederik II; 74
 Frede Nielsen; 115
 Frederik Van Blankenheim; 68
 Fuglsang; 30; 111
 fv. Thorsen; 98
 Gammel Estrup; 71; 72; 73; 95
 Genève; 74; 79
 Glahn; 29; 33; 34; 35; 36; 38; 39; 48;
 59; 60
 Glimminge; 79
 Grell; 103; 104; 105
 Grundtvig; 24; 59
 Gudumholm apotek; 12
 Gunhild Bork; 127; 128
 Gunild Jakobsdat- ter; 83
 Gunild Jakobsdatter; 87
 H.G.V Fedder-; 100
 Hagedam; 110; 111
 Hal Koch; 113
 Halsted; 12
 Hanne Gård; 98
 Hanne Gaard; 98; 99; 100; 101; 102
 Hanne og Niels Gaard; 98; 99
 Hanne Schmidt; 105
 Hans Peter Gyllembourg Koch; 56
 Hans Anker Rasmussen; 104
 Hans Christoffer Elers Koch; 24; 30;
 51; 59
 Hans Michelsen; 82; 83
 Hans Peter Gyllembourg Koch; 30;
 33; 51; 45; 58
 Hans Peter Koch; 24; 62
 Harald Isenstein; 16
 Heiberg; 24; 33; 41; 42; 45; 48; 50;
 61; 62
 Henrik Gade Jensen; 123
 Henric Christopher Glahn; 33
 Henrik Stampe; 100
 Herluf Trolle; 76
 Holland; 67
 Holbæk; 5; 19; 20; 116
 Holger Hansen; 110
 Horbelev; 23; 24; 42; 46; 50; 51; 58;
 61
 Horslunde; 6
 Hvidbjerg; 110
 Højreby Hjorte Apotek; 8; 12; 13; 18;
 20
 Ingemann; 24
 Ingrid Larsen; 115
 Isak Sidenius; 35
 Italien; 73
 Ivar Dam; 29
 Jakob Kofod Trojel; 29
 Jan Holmboe.; 128
 Jean Calvins; 74
 Jens Hansen Smidth; 24
 Jens Lose.; 123

Jens Ole Jakobsen; 14; 18; 19; 20
 Jens Rendersen.; 86
 Jesper Brandt Andersen; 91; 94
 Jette Birk; 121; 123
 Johan Buntzen Kochs; 44
 Johan Erik Petersen; 8
 Johan Ludvig Mansa.; 30
 Johanne Hermansen Andersen; 102
 Julius Rasmussen; 104
 Jutta Bojsen-Møller; 101
 Jørgen Jørgensen; 110; 116
 Jørgen Skeel; 71; 73
 Jørgine Abildgaard; 107
 Karin Langballe; 122; 123
 Kathrine Jespersen; 108; 109; 110
 Keldernæs; 64
 Kippinge; 22; 41
 Kir- sten Høegh-Andersen; 123
 Knud; 6; 120
 Kohaveskoven; 101
 kong Frederik I; 73
 Kong Hans; 68
 Kragenæs.; 64
 Krenchel; 10; 18
 Krenkerup; 3; 71; 72; 73; 75; 76; 77;
 79; 80; 83; 86; 89; 92; 95
 Krenkerup slot; 71; 73; 77; 83
 Kvindeegen; 98; 99; 101
 Kvindeegs-komiteen; 99
 Kvindetoget; 101
 Landet-Ryde; 12
 Lars Hovgaard.; 128
 Lars Peder Andersen; 106
 Palle Brandt; 128
 Lene Parelius; 45
 Lenesgave; 22
 lille Peder; 77
 Line Bjerg; 67
 Lis Høegh-Andersen; 123
 Lise Jür- gensen; 42
 Lolland-Falsters Valgmenighed; 97;
 102; 108
 Lone Hilden; 8
 Lou- ise Toxværd; 31
 Louise Schack Elholm; 121
 Ludvigslund; 31
 Ludvig Michael Lund; 39
 Ludvig Koch; 48; 62
 Ludvig Mi- chael Lund; 30
 Ludvig Michael Lund; 33; 34; 39
 Luenhøj; 98; 102; 123
 M.P. Smidt; 98
 Mads Peter Schmidt; 101; 104; 105;
 106
 Mads Peter Schmidt.; 101
 Magister Claus; 84; 86; 87
 Magnus Grell; 103; 104
 Majbølle; 86
 Mansa; 30; 31; 60
 Margrethe Gøye; 76
 Margrethe I; 65
 Margrethe Petersen; 115
 Margrethe Sogn; 118
 Marianne Gaarden; 121; 123
 Martin Luthers; 74
 Michael Märcher; 67
 Misse Grell; 104
 Mogens Gøye; 73; 75
 Moseby; 23; 24; 59; 61
 Naskov; 4; 8; 70; 123; 126; 136; 141
 Nebbelun- de; 29
 Niels Stensen; 88

Niels Gaard; 99; 100; 102
 Niels Hemming- sen; 75
 Niels Kristian Bjerre; 128
 Nord- tyskland; 89
 Nykøbing; 53; 56; 79; 97; 101; 103;
 110; 115; 116; 119; 120; 121; 124;
 125; 127; 136; 138; 142
 Nysted; 6; 99; 108; 109; 137
 Nørre Al- slev; 22
 Nørre Alslev; 22; 33; 58
 Nørre Vedby; 22; 39; 53; 58
 Nørre Ørslev; 97; 98; 99; 100; 101;
 102; 103; 104; 105; 108; 109; 110;
 116; 117; 119; 120; 121; 122; 123
 Nørre Ørslev Kvindeeg; 101
 Nørreby; 86
 Nørrejylland; 65
 Nørreskov.; 86
 Odense; 11; 12; 18; 19; 23; 58; 112;
 114; 115; 141
 Ole Bay; 93
 Ole Bork; 128
 Ole Sloth; 128
 Oplevelsescenter Nyvang; 5; 19; 20
 Osted; 104
 Otto Gyøe; 75
 Pal- le Brandt; 127
 Palle Rosenkrantz; 79; 80; 81; 82; 83;
 84; 89; 90; 92; 95
 Pastor Halvdan Hel- weg; 104
 Pastor Schmidt; 110; 116
 Peder Brahe; 76; 80
 Peder Lauritsen; 86
 Peder Olufsen; 87
 Pederstrup; 10; 18; 142
 Per Wester- gaard-Andersen; 128
 Petrea Hertels; 50
 Philip Hacquart; 91
 Philipp Ernst Lüders; 29; 59
 Potosi; 67
 Poul Andersen; 81
 Provst Thomsen; 115
 provst Wegener; 115
 Radsted kirke; 3; 71; 73; 75; 76; 77;
 78; 79; 80; 83; 87; 90; 93; 94; 95
 Rasmus Claussen; 125; 128
 Rasmus Skomager; 43
 Reersnæs; 64
 Rigmor Larsen; 102; 106
 Riserup Gade; 26; 57
 Riserup Kirke; 23
 Riserup Præstegård; 3; 22; 23; 31; 33;
 44
 Riserup Præstegårdshave; 22; 27
 Rosensparres kapel; 78; 92
 Rostock; 83
 Ruth Vermehren; 107; 110; 111; 114;
 115
 Rørdam Clausen.; 115
 Schwerin; 89
 Skar- hult slot; 76
 Skomagergården; 22
 Sofie; 43; 62
 Solvej Bording.; 120
 St. Steensen Blicher; 33
 Steen Eiler Rasmus- sen knytter; 27
 Stens Vanding; 35; 38; 39; 42; 48
 Store-Heddinge apotek; 12
 Stoholm; 12
 Stokkemark; 6
 Storstrøms Amt; 9
 Storvorde; 12

Stubbekøbing Avis; 125
Svend Åge Christensen; 57
Sydameri- ka; 67
Sydlolland; 6; 138
Søllested; 8; 9; 10; 12; 15; 17; 18; 20
Sønder Kirkeby; 41; 45; 56; 62
Søren Knudsen; 128
T. Skotte Hammer; 5; 8; 21
T. Skotte Hammers; 8
Thomas Bartholin; 88; 89; 94
Thomas Kingos; 73
Thorkild Nissen; 8
Thorkild San- dager Nissen; 8
Torben Christjansen; 65; 66; 67; 68
Torsten Elsvor; 3; 125; 128; 136
Toscana; 88
Tycho Brahe; 88
Tønne Bloch; 82
Tågerup sogn; 75
Tåstrup; 10
Ulla Therkildsen; 122; 123
Utrecht; 67; 68
Vedbysønder; 32
Vesterborg Apotek; 5; 6; 8; 18; 20
Vestlolland; 8; 16; 126; 141
Vide- riksens; 15
Vigerslev Sogn; 118
Viggo Starcke; 110
Vor Frue skole; 83
Aalholm; 79; 137
Aare strup; 6
Aase Bjørg; 8
Aase Galster; 8

Brug Lolland-Falsters Historiske Samfunds Hjemmeside: www.lfhs.dk, hvor du kan holde dig opdateret om mange ting, f.eks.:

- Referat fra sidste årsmøde
- Formandens beretning
- Seneste årsregnskab
- Hente ældre årbøger digitalt
- Indmelde dig i LFHS
- Arrangementer for det kommende år
- Tilmelde dig arrangementer

Du kan også følge os på Facebook: facebook.com/lfhistorie/

Bestyrelsen for Lolland-Falsters Historiske Samfund

Birgitte Villadsen,

Formand

Telefon: 23 74 16 00

Mail: abv@abvilladsen.dk

Birthe Christiansen,

Bestyrelsesmedlem

Telefon: 23 83 99 40

Søren T. R. Mortensen,

Næstformand

Telefon: 22 53 16 19

Henrik Frederickson,

Bestyrelsesmedlem

Telefon: 72 53 10 39

Marie Louise Villadsen,

Sekretær

Telefon: 21 49 59 18

Hanne Britt Johannessen,

Bestyrelses suppleant

Telefon: 29 66 77 74

Aksel Poulsen, bestyrelsesmedlem,

Tovholder for redaktionsudvalget

Telefon: 40 36 39 28

Mail: akpo@outlook.dk

Øvrige

Ole A. Munksgaard, revisor

Steen Aarup, revisor

Anne Hansen, revisorsuppleant

Jens Green, medlemskab og regnskab

Kim Hansen, hjemmeside

Erik Mandrup-Poulsen,

Bestyrelsesmedlem

Telefon: 40 18 46 62